

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

**НА КАВКАЗЬКО-ТУРЕЦЬКОМУ
ФРОНТІ**

Спомини з 1916—1918 рр.

ВОЛИНІЯНА XVIII

Вінніпег — 1968 — Денвер

RESEARCH INSTITUTE OF VOLHYN

Editor-in-chief — M. L. Borowskyj

LEO BYKOVSKY

**ON THE
CAUCASIAN - TURKISH
WAR FRONT**

MEMOIRS
(1916—1918)

VOLHYNIANA XVIII

1968

Winnipeg

Denver

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

За редакцією М. Л. Боровського

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

**НА
КАВКАЗЬКО-ТУРЕЦЬКОМУ
ФРОНТІ**

Спомини з 1916—1918 рр.

ВОЛИНІЯНА XVIII

diasporiana.org.ua

1968

Вінніпер

Денвер

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Автор цих споминів, інж. економіст Лев Биковський, належить до тих небагатьох наших діячів-науковців, які зі свого державно-соборницького думання вважають, що найбільш важливими, а на жаль, найбільш нами занедбаними, етнографічними кордонами України є південні і південно-східні, включно з енклавами наших масових, групових поселень на Далекому Сході та й в Казахстані.

Важні ці кордони і енклави-колонії з багатьох міркувань: перш за все це наше Чорне море з багатим Кримом, з свобідним, водним виходом у вільний Європейський світ; подруге — „задержання” при Україні Кубанщини з „освоєнням” Північного Кавказу; сусідства з вільнолюбними кавказькими народами та прадавній торговельний шлях до Індії та Китаю; потрете — тісніший звязок і більше заінтересовання нашими поселенцями, з яких формувались полки т. зв. боєвих Сибірських стрільців близько Тихого океану, з т. зв. Зеленого Клину. — Це знов таки нова, далекойдуча в будучині проблема нашої „океанічної доктрини”, що в майбутньому торговельно в'язала б колонії України з Новим широким Світом...

Коли зважити, що сьогодні загальною тенденцією народів Європи з перенаселеного і вypoщеного континенту є пересуватися зі заходу на схід в безмежні, порожні простори Сибіру й Казахстану, то побачимо, що ця проблема не є вже абстрактною. Автор, з гуртом своїх однодумців, для дослідження цих проблем, вже зорганізували ряд Інститутів (Суходольний, Чорноморський, Океанічний, Зеленої України), що вже опублікували низку розвідок у своїх Збірниках та видали кілька праць.

Що ж торкається взаємовідносин між ІДВ і автором Л. Б. то він є співробітником Літопису Волині, а його дружина, як волинянка, є довголітнім членом УДВ і ревним відборцем його видань та інтузіястка праць ІДВ. Крім того, темою і місцем спогадів автора є східний Чорноморський Простір, а головні дієві особи в українізації рос. армії після російської революції на Кавказько-Турецькому фронті, були українські діячі волиниці.

М. Б.

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

*Присвяжую пам'яті славного сина
Землі Волинської, глена Україн-
ської Центральної Ради — Миколи
Олексієвича Свідерського, колиш-
нього комісара України в Трапе-
зундському районі турецької Ана-
толії.*

А в т о р

ПЕРЕДМОВА

Переді мною машинопис інж. Льва Биковського на тему: „На Кавказько-Турецькому фронті”. (Спогади з 1916—1918 рр.). В більшості місцевостей, про які згадує автор, я також був перед ним на кілька місяців раніше, чи на 3½ роки пізніше. Але наші спостереження зроблені з різних позицій: мене цікавило військове становище, а п. Биковського цивільно-національне життя різних країн, людей і салдатів.

Я вийшов з Трапезунду, коли це місто було залишено турками перед військами Приморського Отряду, під командою ген. Ляхова, коменданта Батумських укріплень. Наступ цього отряду був надзвичайно швидкий і ми не багали турецького населення, яке втекло, або дуже добре заховалося. Вірмен при відході турки вбивали, хто не встиг заховатися. Всюди ми багали самих греків, що захоплювали найкращі турецькі будови. Після зайняття Трапезунду й Платани, для закріплення цієї території, прийшов корпус ген. Яблогкіна з ген. Шварцем, який мусів перебудувати фортеці. Очевидно до ген. Шварца належав і автор цих спогадів.

Описуючи м. Батум треба б згадати, що то була фортеця з трьома фортами: два перозброєні в 10-ти цальові гармати, які мали дальшу дальнобійність і не підпускали ні „Гебена”, ні „Бреслау”. Третій форт, був обставлений 6-ти цалевими гарматами Кане, що мали коротші, за названі кружляки, дальнобійности. Трапезунд розпоряджав також двома фортами: один на сході при морі й другий на горі, над монастирем Св. Лазаря. Однак ці форти мали за озброєння старі німецькі гармати, які не могли боронити міста від „Гебена” й „Бреслау”.

На мою думку праця інж. Л. Биковського обтяжена поясненнями й літературними додатками. Опріз того в ній забагато подробиць і мало помігні мапки.

Василь Іванис.

ВСТУП

У час святкування на чужині 50-ліття Української Національної Революції (1917-1967) ми входимо доспілі світоглядом. Здала від Батьківщини мислимо її, згідно заповітам першого президента Української Народньої Республіки проф. М. Грушевського, як ВЕЛИКУ УКРАЇНУ, великодержавну духом і простором. Поділ України на колишні „кутки” й „закутки” відходить поволі в непамять. На майбутнє Україна мислиться нам суцільною ВЕЛИКО-ДЕРЖАВОЮ з поділом на такі групи земель: Центральна (Правобережжя й Лівобережжя), Північна й Південна та Західня й Східня.

Але, на жаль, наше сучасне письменство, на чужині, не встигає за цією політично-географічною думкою. Воно по давньому присвячує увагу, з різних причин, переважно Центральній і Західній частинам, в меншій мірі — Північній та Південній і майже зовсім занедбує Чорноморську й Східню України! І це у той час, коли рух українського народу, від століть, невинно відбувається „з широкими й далекими перспективами”¹⁾ в південно-східньому напрямі!...

Тому кожний твір, що вирівнює цю нерівномірність в нашому письменстві, чи то в науковому, чи публіцистичному вигляді, чи літературному, чи географічно-описовому, або мемуаристичному, слід, на мою скромну думку, вітати. Більше того, слід заохочувати відповідних осіб до писання на чорноморську й східньоукраїнську тематики.

Це й було одною з причин, що автор цих рядків в серії своїх споминів присвятив також нарис про перебування, під час першої світової війни, у 1916-1918 рр., в Трапезунді, в турецькій Анатолії. Ці спомини вяжуться безпосередньо з переїздними вражіннями з перебування його в Криму, Кавказі й Закавказзі та на Чорному морю. Так постала стаття опублікована п. з. „Українці в Трапезунді у ХХ-му столітті.”²⁾

Вона перегукується з такими ж споминами проф. В. Іванова з весни 1916 року та являється подекуди їх продовженням.³⁾ Натомість розминається зі суб'єктивними

трапезундськими споминами хорунжого Гриця Рогознього^{3а}) та девчому суголосна з трапезундсько-батумськими споминами майора Петра Гринюка.^{3б})

Вдруге розповідь про перебування в Трапезунді увійшла, окремим розділом, в першу книжку моїх споминів п. з. „Від Привороття до Трапезунду”, Мюнхен — Нью Йорк 1968, запроєктовану в серії „мемуаристики”, ч. 1. Українського Історичного Товариства.

Описуючи мало відомі ширшому українському громадянству події, з перед п'ятидесяти літ, я, ізза ослабленої пам'яті й браку місця для друку, уйняв їх коротко й поверхово. Наслідком того зацікавлені в тому кола громадянства висловили побажання, щоби автор, при нагоді, пригадав собі й поширив та поглибив ці спомини з огляду на їх небуденність. Остаточним поштовхом у цьому напрямі стали писання видатного українського публіциста Романа Рахманного.

Це й пощастило мені подекуди виконати щойно тепер, розпоряджаючи більш вільним часом після виходу на емеритуру. Вийшла з того напів популярна книжечка, яку й шлемо „межи люди.” Про доцільність її та вартість можуть судити дослідники й читачі. Для бажаючих глибше пізнати заторкнуту тематику додані принагідні „примітки”, з яких користав автор.

Автор гадає, що заторкнена в його книжечці тематика є важливою для розуміння історії й політики України з огляду на те, що „українство другої половини двадцятого століття треба розглядати ширше, ніж це було роблено навіть у двадцяті роки...”⁴) Про це переконливо висловився також Ол. Лотоцький, заслужений та досвідчений український громадсько-політичний діяч — „Щоб не розгубитися та знайти правдивий шлях на життєвому роздоріжжі, не лише в землю треба дивитись, а й на зорі. Бо не має майбутности ні та людина, ні цілий колектив людей — народ, що обмежують свої завдання лише найближчими можливостями нинішнього дня...”⁵)

Деякі з тих українських наче б то „зоряних” проблем вже вирішила для нас історія, приміром — часткове „осягнення” соборности, „приєднання” Криму до Ук-

раїни, тощо. Нині є на черзі — остаточне „освоєння” Північного Кавказу, „порозуміння” з Кубанщиною та спільною кавказьких народів, згодом здійснення чорноморського „поєднання” держав в Чорноморському Просторі^{5а}) і т. п. проблеми на шляху української великодержавності.

На ці справи вже й перед тим звертав увагу громадянства проф. д-р Степан Рудницький кажучи, що — „Ніхто не завдав собі труда розміркувати, якби то уложилися політично-географічні відносини на південному сході Європи, в східніх областях Середземного моря, в Передній Азії, колиб Україна не належала до Російської (нині Советської) Імперії. .?”⁶) За це він, між іншим, згодом потрапив на заслання в Соловки.⁷)

При кінці дозволяю собі подякувати Публ. Бібліотеці в Денвері, Колорадо, за використання її збірок. Панові бібліотекареві магістрові Євг. Петрівському за поміч у користанню зі збірок Бібліотеки Колорадського Університету в Боулдері, Колорадо. Словянській Бібліотеці в Празі, Чехословаччина, за використання, за посередництвом проф. М. Б., її унікальних збірок. Інституту Дослідів Волині в Вінніпезі, Канада, в особі проф. М. Л. Боровського, за ласкаве оформлення книжки, її часткове фінансування та посередництво у відшуканню родини пок. Миколи Олексієвича Свідерського. Його синові Миколі Миколаєвичу Свідерському в Сиднею, Австралія, за відомости про його славного батька. Панові К. Левченкові в Денвері, Колорадо, за відомости про будівничого Сурамського тунелю на Кавказі. Пані Л. А. Дражевській в Нью Йорку, ЗДА, за відомости про її родину, зокрема про батька Артема Дражевського. Пані Алі Нецадименковій в Нью Йорку, ЗДА, за відомости про її батька — проф. Л. Дм. Шрамченка. Проф. Ів. Замші в Нью Йорку, ЗДА, за додаткові відомости про укр. рух на Кавказі. Пполк. М. Битинському за відомости про Григорія Рогозного, надіслані за посередництвом Українського Воєнно-Історичного Інституту в Торонто, Канада. Майорові П. Гринокові у Франції, за посередництвом Укр. Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, за додаткові відомости про Укр. Військовий

З'їзд у Трапезунді. Д-рові В. Трембіцькому, в Нью Йорку, ЗДА, за дозвіл використати його кресленники. Пані В. Решетник і п. В. Мошинському, обидвом в Денвері, Колорадо за поміч у підшукуванні деяких джерел.

Особливо дякую проф. інж. В. Іванисові за перегляд рукопису, завваги до нього та передмову до книжки. Моїй дружині — Марії Олександрівні, з Кікеців, Биковській сердечно дякую за жертвенне фінансування видавництва, бо ж її коштом переважно ця книжка побачила світ.

Зроблено це всупереч „диктату української юрби” для того, щоб — „відкривати” перед читачами нові обрії, висувати нові концепції відповідно до вимог епохи!⁸⁾

У той спосіб книжка стала вислідом збірних зусиль її автора й всіх згаданих тут і незгаданих осіб та установ.

Автор.

ПРИМІТКИ:

1. *Р. Разманій* — „Нові Дні”, Торонто, ч. 215, 1967, стор. 10.
2. *Л. Биковський* — „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1274—1286.
3. *В. Іванис* — Стежками життя. Спогади. Кн. I. Буенос-Айрес, 1958, стор. 155—163.
- 3а. *Гриць Рогозний* — „Спогади про турецький фронт”. „Самостійна Думка”, Чернівці, Річник IV, 1934, ч. 2, стор. 132—134.
- 3б. *Петро Гришок* — Від Батуму до Києва. (Українська Військова Рада Батумського Укріпленого Району та курінь імені Максима Залізняка). „Дороговказ”. Торонто, ч. 18, 1967, стор. 8—11; ч. 19, 1968, стор. 7—8; ч. 20, 1968, стор. 5—8.
4. *Р. Разманій* — „Нові Дні”, Торонто, ч. 215, 1967, стор. 10.
5. *Ол. Лотоцький* — Сторінки минулого. Част. II. Варшава, 1933, стор. 142.
- 5а. *М. Міллер* — Кубань jako частина України. „Нові Дні”, ч. 67 за 1955 р.; *В. Іванис* — Кубанщина в концесії Північного Кавказу. „Нові Дні”, 1968, ч. 216, стор. 4—11, ч. 217, стор. 29—30, ч. 218, стор. 13—19; *Його ж* — До проблеми Кавказу. Новий Ульм, 1960, стор. 68—70; *Ю. Липа* — Чорноморська докрина. Варшава, 1940, 1942, Майнц Кастель (Женева), 1947, 31x22, 95 ст.
6. *Ст. Рудницький* — Україна зі становища політичної географії, Берлін, 1923, стор. 143.
7. *С. Підгайний* — Українська Інтелігенція на Соловках, Новий Ульм, 1947, стор. 60—62; *М. Дольницький* — Український учений географ проф. д-р Степан Рудницький. „Записки НТШ”, т. 173, Париж-Чикаго, 1962, стор. 345—346.
8. *Р. Разманій* — „...Нові Дні”, Торонто, ч. 215, 1967, стор. 10—11.

В ДОРОЗІ ДО ТРАПЕЗУНДУ

Повернувшись в кінці літа 1916 року у Петроград з північного російсько-німецького фронту, де я працював, як „воєнно-зобов'язаний”, дорожнім десятником в околицях м. Пскова та в Естонії,¹⁾ я навідався до Міністерства Внутрішніх Справ. Там у приймальному відділі по кількох днях інж. Персіянов прийняв мене в характері інженерного техника на працю в Будівельному Відділі П'ятого Армійського Кавказького корпусу російської армії. То був досить сміливий і ризиковний крок з моєї сторони. Інж. Персіянов, з вигляду інтелігентний, вродливий, стрункий брונет, середнього віку, був „руським” — перського походження, заховавши у собі всі прикмети східного деспота. Він навмисне приїхав у Петроград з заплля Кавказько-Турецького Фронту набирати військових службовців для інженерних праць. Розповідали про його самодурства й жорстоке поводження на роботах з найманими, або військово-зобов'язаними, робітниками — він просто бив їх по зубах каменем в руці.

Корпус був тоді на закавказькому російсько-турецькому фронті воєнних дій. Його Будівельний Відділ мав осідок у стародавньому місті Трапезунді,²⁾ на малоазійському побережжі Чорного моря, в обсаджений російською армією, навесні 1916 року, східній частині турецької провінції Анатолії.³⁾

Отримавши скерування, відповідні виказки й гроші на подорож, я відїхав залізницею на південь через Москву, Донбас, Ростов, Новоросійське, Баладжари, Баку, Тифліс до Батуму, а звідтам вже пароплавом до Трапезунду. Я свідомо вибрав працю на російсько-турецькому фронті, бажаючи пізнати різні країни тодішньої російської імперії. Підчас подорожей та в час мого перебування на півдні: Кавказі, Закавказзі й Анатолії, впродовж 1916-18 рр., я збагатився багатьма такими сильними враженнями, що вони підсилені згодом теоретичними студіями й участю в Українському Чорноморському Інституті,⁴⁾ заважили на моєму дальшому світогляді й діяльності

В Петрограді я потрапив, разом з іншими прийнятими службовцями і військовими старшинами, у залізничний особовий вагон безпосереднього призначення до Ростова над Доном. Вже другої ночі наш поїзд проїздив просторами Катеринославщини і Донбасу. Крізь вікна виднілися в далині грізні полум'яні заграви від високих печей на місцевих копальнях та гамарнях.

В Ростові,⁵⁾ після короткої зупинки, наш вагон причепили до поїзда на Новоросійське.⁶⁾ У ньому довелось нам зупинитися майже тиждень, чекаючи на чергу в військових поїздах, що поволі їздили по кавказьких теренах.

Ми замешкали в переходових касарнях для старшин і військових урядовців в центрі міста. Я мав досить часу на його оглядини. Колись у 1722 році була тут турецька фортеця Суджук-Кале. У 1812 році російські війська разом з українськими козаками її зірвали. Згодом, від 1838 року, тут виникло українсько-російське місто — Новоросійське, що від 1896 року стало губерніяльним містом Чорноморщини. Новоросійське зробило на мене приємне враження своїм положенням, настроєм, населенням і побутовими прикметами. Воно розташоване у великій і глибокій Цемеській затоці⁷⁾ Чорного моря, але попри тепле підсоння тут віють сильні вітри з моря. Кидалася у вічі буйна рослинність з листям темно-зеленого коліру. Поза містом виднілися великі збіжєві комори (елеватори) з довгими, вибігаючими в море дощаними помостами-причалами (естакадами) для вантаження зерна безпосередньо у пароплави. Новоросійське було визначним вивозовим портом, передовсім пшениці, з усього чорноморського й кубанського хлібородного запілля.^{7а)}

Саме місто зробило на мене дивне й захоплююче враження. Воно не різнилося ані розмірами, ані архітектурою від інших міст, що їх доводилося мені перед тим відвідувати. Натомість у всьому відчувався якийсь подув півдня, помітний був несамопитий гін до розросту, розвою. Навіть при головних вулицях кілька поверхові кам'яниці були впереміжку з ділянками зі стиглою пашнею, які на очах змінювались у забудовані бльоки різного призначення.

І так довкруги вас обгортала містерія конструктивізму й вплив недалекого чорноморного плодovitого запілля.

Це враження „півдня” посилювалося виглядом різноманітних юрб людей, що снували вулицями; це була мішанина півночі й півдня. Серед звичайних міських мешканців європейського вигляду видно було чимало якихсь „посередників”, „гандлярів” і т. п. „шакалів” далекого запілля. Другою чисельною групою були військові різного роду. Місцевий складник населення був представлений кубанськими одностроями в черкесках і кубанках та папах (косматих шапках) на головах. Скрізь нишпорили спритні вірменські типи, татари в своїх халамидах, й взагалі „кавказькі люди.” В натовпі переважали чоловіки, жінок там було обмаль.

В межах міста розляглися просторі базарні майдани. На одному з них я побував. Мав враження що потрапив на багатолюдний український ярмарок з кавказькою домашньою товарів. Всілякі вироби й продукти сільського господарства вражали своєю масовістю й різноманітністю. Продавали тут різнобарвні килими, що височили „горами”, одяг, взуття і т. п. Далі стояли вози з кавунами, динями й виноградом. На цього останнього я накинувся, бо на моїй вужчій батьківщині, південній Київщині, він цінився по 10-12 копійок за фунт, а тут продавали по 2-3 коп. фунт! Я ласував ним досхочу, так що від переситу за кілька днів він мені проївся.

Продавали увесь цей привозний крам просто з возів дебели козачки в українській ноші, вишиваних сорочках, або старші козаки в бешметах і черкесках, з кінджалами при поясі. Довкруги, за гарної днини, було мальовничо, як на картинах деяких наших славних малярів.

Вештаючись по базарі й втягаючи в себе очима й почуваннями цю стародавню українську красу побуту, я побачив велику гарбу з сіном. Вона повільно проїздила базаром запряжена парою сірих волів. На сіні, в червоному жупані, білій вишиваній сорочці й полотняних широких штаних, лежав горілиць старий вусатий козак з рушницею в руках!...

Скрізь метушилася гандлюючи людська юрба, переважно козаки й козачки пішо й комонно. Серед останніх кидався у вічі гурток їздців, що гарцювали на своїх баских конях. Мені пояснили, що то були наче б то курди.⁸ Вони іноді заїздять аж сюди зі своєї далекої батьківщини в горах, в різних цілях: мирно-торговельних чи грабіжницьких. Серед них відзначалася постать вродливої дівчини, що браво гарцювала на гарному коні. Вдягнена була вона у якесь лахміття, але при зброї прикрашеній сріблом, такимиж багатими були й сідло, вуздечка та ремені на коні. Проїжджаючи, вона сковзнула поглядом по мені, і моїй військовій уніформі. То був погляд, якого не забувається ніколи. То був хижий, орлиний виклик запеклого ворога, що свою свободу цінить надівсе! Колись, пригадую собі, багато літ тому, я підстрелив степового орла. Ранений він впав на землю біля моїх ніг. Коли я глянув на нього він відповів мені подібним викликом-зором. У ньому таїлась дикість, розпач, жага волі й безмежна ненависть. — „Вбий мене, враже, але я не піддамся” наче казав він очима. Теж саме я відчув в очах тої дівчини, що з погордою і ненавистю сміливо дивилася на „проклятого уруса.” Цей гострий погляд її гарних очей запав в мою душу на ціле життя, як вислів безмежної свободи, мешканки диких гір. То був гордий виклик Кавказу, в який я, мешканець розлогих степів України, вїздив з цікавістю й деяким острахом, і який мене на все життя потім полонив!

По кількох днях очікування в Новоросійському наш старший заповів, що їдемо черговим військовим поїздом, в окремому вагоні, з прямим полученням Новоросійське, — через Баку, Тифліс, Батум. Ми виїхали десь під вечір і другого дня опівдні вже їхали розлогими, безлюдними, безмежними степами. Праворуч нас на обрії виднілися зариси Кавказьких гір, а ліворуч в далечині була смуга вод Каспійського моря.¹⁰)

Наш довжелезний поїзд був мішаного складу. Він складався з кількох особових вагонів для військових і цивилів, а решту становили вантажні з військовими припасами. Поїзд, охороняла варта у кільканадцять озброєних

жовнірів з підстаршиною на чолі. Обовязком їх було боронити військовий вантаж від грабунку місцевого населення й наскоків зграй горців, що вешталися в цих підгірських околицях і нападали на поїзди.

У звязку з цим почалися по вагонах відповідні „настроєві” розмови про небезпеку подорожів у цих околицях та про ограбування й спалення поїзду минулого дня. І дійсно десь перед Гудермесом¹¹⁾ ми побачили, проїжджаючи, на схилах залізнодорожного насипу, перекинуті й обсмалені вагони того ограбованого поїзду.

Але мене більше цікавила природа й невидані досі краєвиди, що стелилися з вікон вагону. З досвіду я знав, що коли про щось багато знаєш з літератури, то зіткнувшись з дійсністю буваєш розчарованим! Так приміром сталося з моїм виїздом з України і перебуванням в Петрограді. Попередньо я багато читав і чув про Кавказ, знав його з ілюстрацій та сприймав в світлі творів М. Лермонтова, що був моїм улюбленим письменником в російській літературі.¹²⁾ Але тут сталося навпаки — те, що я бачив, перевершило своєю красою, величиною й настроєм мої сподівання. Я був захоплений і глибоко це переживав!

Далекий обрис гірського кряжу, що височів праворуч, рівнолегло до нашої путі, виразнішав і потужнів вміру того як ми посувалися вперед. Між ним і залізничним тором простягалася смуга степу. Крізь нього, невидною з вагону ниткою, пробігав широкий шлях з телеграфічними стовпами. По ньому час від часу виднілися силуетки комонних їздців у чорних кавказьких, повстяних бурках і косматих шапках (папах), з рушницями в таких же повстяних піхвах за плечима. Мені ця картина здалась якоюсь знайомою. Я пригадав собі, що то була ілюстрація в збірці творів М. Лермонтова, в якомусь популярному виданні, що ними в школі я зачитувався. Отже від того часу, впродовж кількох десятків літ, тут нічого не змінилося. Ті самі потужні, таємничі гори, той самий степ, той самий шлях, по якому гарцюють гірські їдці. Ілюстратор влучно й правдиво зобразив всю цю дійсність з її настроєм.

Ліворуч, від залізнодорожного тору, стелилися безмежні степи й плавні. Плуг хлібороба ще не торкнувся цих первісних просторів. Вони були вкриті низькими кущами, високою травою й де-не-де озерцями, що виблискували проти сонця. Невеличкі табунці диких кіз (сарн) паслися оподаль не лякаючись галасу проїжджаючого поїзду. Птаство час від часу здіймалося вгору до лету й заходило в степ. Мені пояснили, що це були терени полювання дагестанських беїв (князьків). В далечині, на обрії, сріблилася смуга вод Каспійського моря. Під'їхавши ближче, ми побачили його поверхню в дійсності темнувато-сірого кольору, по якій при березі рухалися чорні цятки, то пливали качки.

Вся природа довкруги, що я нею впливався очима й почуваннями, дихала своєю потужністю, просторами, величчю й свободою. Згодом поїзд проїздив теренами Дагестану.¹³⁾ Почалися пісчано-кам'яністі околиці. Праворуч гори наблизились до залізничного тору, а ліворуч Каспійське море важко обмивало низькі береги своїми каламутними водами. Вузьким просмиком, між морем і горами, ми під'їздили до Баладжар.

Баладжари,¹⁴⁾ велика вузлова залізнична станція, розташована в насаді Апшеронського півострова Каспійського моря. Від неї залізнична колія на південь бігла деякий час рівнолегло до берегів Каспійського моря, а потім розгалужувалась: на захід впоперек Кавказу в Грузію через Тифліс до Батуму над Чорним морем, і на південний захід у Муганські степи, частинно заселені українцями.^{14а)} На північ колія йшла у простори Північного Кавказу, а на схід, півколом, в Апшеронський півострів до м. Баку.

Звичайно особові поїзди з Північного Кавказу, їдучи через Баладжари, повертають звідцілья безпосередньо на Тифліс. Лише вагони призначені до Баку тут відчіпляють і скеровують на схід в Апшеронський півострів. На цей раз, мабуть з огляду на військові вантажі, увесь поїзд, з нашим батумським вагоном включно, пігнули через Баладжари на схід до Баку.

Як тільки ми вїхали в Апшеронський півострів,¹⁵⁾ картина краєвиду довкруги різко змінилася, неначе ми потрапили в інший світ. Коротко описуючи, він був подібний, мабуть, до околиць Аральського моря, де карався Т. Шевченко.¹⁶⁾ Поїзд пробігав низьким насипом крізь безлюдну, безводну, сірого коліру пустелю, краю котрої в обидві сторони ми не бачили. Над нами було й „небо невмите” тої ж безнадійної сіро-каламутної барви. Довкруги панував якийсь невловимий, нудний, неприємний запах від підземних газів та нафти. Нігде не було й натяку на будь яку рослинність, хоч би й пустельного характеру.

Біля залізничного тору, у певній відстані, траплялися маленькі квадратної форми хижі, ліплені з каміння й глини, з плоскими дахами, без вікон, тільки з дверми на переді.

По шляху, що йшов рівнолегло з тором, тільки один раз ми вгледіли постаті кількох старших татаринів в їхніх довгополих халамидах такого ж брудно-сірого коліру. На головах вони мали сірі округлі шапочки (тюбтейки). Їхні бороди й нігті на руках були пофарбовані на червоно. Мені пояснили, що то мабуть були визнавці „вічного вогню” (вогнепоклонники),¹⁷⁾ релігії розповсюдженої в тій околиці серед татарського населення. Ті „священні вогні” блимали з під землі по всьому півострову від горючого газу й нафти.

З того пригнічення нас вирвав, по паругодинній їзді, оклик — „Нафта горить!” Ми були при кінці нашої подорожі й вїздили в нафтодобувальний терен. Ліворуч, як око могло сягти, тягнулися нафтові вежі. З деяких нафта біла високим триском спадаючи в нафтоймища. Переважно ж від тих веж тягнулися по землі довгими й чисельними вужами рури, (так звані нафтогони). Крізь них переганяли нафту в окремі нафтоймища, що чималими омерами — ставками вкривали довколишні простори. Один з тих нафтових ставків власне й горів зловісним знизу червоним полум'ям, вкриваючи небо хмарою чорно-бурого диму. Здаля від добувального терену були розташовані

нафтоперероблюючі заводи (дестілярні й т. п.). Зрідка серед того непривітного нафтового „містечка” вешталися люди-робітники такого ж закуреного й обшмальцьованого вигляду.

Проїхавши повз той похмурий, грізний і смердючий краєвид „дантівського пекла”, наш поїзд опівдні досяг м. Баку. Воно було розташоване на початку півострова, при його південному березі. Сучасна назва „Баку” походить від перського слова „бадкубе”, що означає „подув вітру.” Воно відоме вже від 8-9 століття, але розвинулося у мільйонне місто щойно за російських часів, у 60-их рр. XIX ст. ізза нафтової промисловости.

Поїзд поволі втягнувся у станцію. Ми з радістю повиходили з вагонів, щоб розглянутись та розімняти ноги. Скрізь, між злежнями станційних рейок, виднілися вогкі й масні калюжі смердючої нафти, що мінілися на сонці різнобарвною веселкою по краях. В повітрі пахло нафтою. Мешканці Баку довший час не мали місцевої води для пиття, аж доки місто не спорудило водогін, у 125 верст (133 км.) довжини, для свіжої води з поблизьких гірських околиць.¹⁹⁾

Після майже двогодинної зупинки особові вагони, у тому числі й наш, причепили до іншого поїзду й ми рушили назад тою ж дорогою через Баладжари на Тифліс, щоби з нього добитись до Батуму.

Наш вантажно-особовий поїзд їхав повільніше за звичайний особовий. Все ж таки того ж дня, вже затемна, ми під'їздили до столиці Грузії^{19а)} — Тифлісу. Це місто згадується в історії вже від 4-го століття як фортеця. Але як місто заснував його царь Вахтанг Гурчіслан (446-499). Його наслідник (499-514) переніс у Тифліс столицю з Мцхету. Від того часу Тифліс був тісно зв'язаний з історією Грузії. Впродовж майже 1500-літнього існування він більше 20 разів був у чужих руках. Остаточно у 1799 році зайняли його російські війська. Місто розташоване вздовж майже 20 км. в долині, по обох берегах р. Кури,^{19б)} що несе свої жовті води на схід у

Каспійське море, та на схилах Тріалетського гірського кряжу (гора Мтацмінда).

Не можна було розпізнати ізза пільми яким схилом ми наближалися до залізничного двірця, але здалека вся долина, а особливо протилежне узбіччя гір, розлого світилося, не дивлячись на военний стан, масою електричних світел великого міста, Виглядало величньо, таємничо й показово.²⁰)

На двірці нас попередили, що поїзд не стоятиме довго й щоб ми далеко не відходили. Тому подорожні, і я у тому числі, обмежилися прогулькою по пероні й залах двірця. На жаль перон і прилягаючі до нього приміщення були вщерть завалені різними клунками. Переважали серед них „белі” (великі клунки і звої) з килимами, або іншими речами зашитими у килими. Вони завбільшки одного кубічного метра, а то й більші. То була „воєнна здобич”, яку військові старшини й урядовці набувши за безцін, або й просто рабуючи населення на теренах воєнних дій, пересилали залізницею своїй рідні. Ці посилки прибували з фронту батумськими поїздами і тут, за спокійніших і догідніших умов, перевантажувалися з призначенням у Північний Кавказ, або й далі в Московщину.

Їдучи всю ніч на захід, упоперек кряжів кавказьких гір, поїзд поборював значні теренові перешкоди. Він то спинався на височини водорозділів, то з’їздив у долини. В залежності від того мінялася погода й обставини. Іноді у вікна бив сильний вітер з дощем і снігом, а за кілька годин в погідному теплі селяни продавали на станціях яйця, печені курки, овечий сир, їхній місцевий плоский, як коржі, хліб (чурек), яблука, виноград, тощо.

Перед півднем ми котились вже багатою урожайною грузинською долиною р. Ріону,²¹ що впадає в Чорне море. Поїзд їхав попід горами, лівим берегом ріки, в тіні високих дерев та серед розкішної рослинности. Через ріку, по правому розлогому її березі, виднілися оселі й хатки мешканців, їх садки та маленькі ділянки управної землі. Скрізь росла доспіла вже, в качанах, кукурудза. Прибережним шляхом повільно посовувались порожні й навантажені їх-

ні двоколові вози, з великими зі суцільного дерева колесами, запряжені парою буйволів. Було соняшно, тепло й вогукувато, відчувалась малярійна місцевість.

Після півдня поїзд круто звернув ліворуч, залишив долину р. Ріону й пірнув в гори. Через деякий час нас обгорнула п'яма довгого сурамського тунелю²²) крізь черговий гірський кряж у сусіднє сточище р. Чороха.²³) Ріка Чорох, або Чорух, впливає, щоправда, з гір турецької Анатолії, має своє пониззя в Аджарії, але впадає в Чорне море, поблизу Батуму.

Виїзд з тунелю, по той бік гори, був для нас справжньою несподіванкою. П'яму тунелю раптом заступило сліпуче соняшне сяйво, а сморід від вугольного чаду з паротягу — тепле, чисте повітря. Око милувалось далекосяжними обр'ями, в рамках довколишніх гір, долини р. Чороха, в якій при березі моря було розташоване м. Батум (Батумі по грузинськи). Довкола нас оточувала буйна, субтропічна рослинність, а глибоко внизу, під горою, просторилось аж по обрій Чорне море.²⁴) Воно било своїми синьо-білими хвилями в скелясті береги-груди античної Колхіди!²⁵)

Ми проїхали повз чудову віллу батумського багатія Смердякова, що збудована в вигляді „руїн” збільшувала довколишню романтику й почали з'їздити поволі вниз до Батуму.

Поїзд беззгучно й обережно віхав підвечір у невеличку, але привітну, залізничну станцію Батум. Наша довга подорож з Петрограду до Батуму суходолом скінчилася. Наче б то на привітання, при виході зі станції, серед травника ріс великий банановий кущ. З поміж його лапатоного листя звисала долу довга й тяжка китиця нестиглих овочів!..

Нас примістили в переходовій станиці, призначеній для військових службовців, майже в центрі міста. Тут, вже наступного дня, наша подорожня група розпалась. Більшу частину службовців скерували в батумські й довколишні установи та уряди. Тільки 3-4 особи, в тому числі й автор цих рядків, мали скерування до Трапезунду. На

черговий військовий пароплав до Трапезунду треба було чекати зо два тижні. Увесь той час, поза урядовими справами, я присвятив оглядинам міста.

Батум (Батумі),²⁶⁾ головне місто Аджарії (Аджарістану), розташований в районі колишньої легендарної Колхиди.^{35а)} За часів Риму. — Батіс. За середньовіччя він був вже відомий під назвою Батомі. У 15-ому столітті, наслідком розпаду Грузії на окремі князівства — Батумом володів гурійський мтавар (князь) Гуріяли. Впродовж 16-17 ст. ст. турки намагалися його здобути. Наслідком тих воєн Батум був значно знищений і у 1807 році скидався на велике село. Від 1801 року, в зв'язку з „приєднанням” Грузії до Росії, відійшов до неї номінально й Батум. Але щойно від 1878 року, на підставі міжнародних договорів, він остаточно був приєднаний до Росії.

В колишній Росії Батум вважався — „перлиною в короні російського імператора.” Таке почесне звання місто завдячувало передовсім своєму географічному положенню й підсонню.

Батум розташований при березі Чорного моря недалеко від устя р. Чороха, поблизу російсько-турецького кордону. Розлегла й глибока чоросько-батумська долина відкрита з переду до моря. В задній своїй частині вона обрамована високими горами, що відділяють її від кавказького суходолу. Ізза значної висоти й особливого розташування тих верховин вітри, що віють із суходолу, спинаються на їхніх шпильях. Тому у всій долині утворилася, вживаючи метеорологічного терміну — „енклява субтропічного підсоння”, постійно теплого, й вологого, зі значними опадами.

Наслідком того сприятливого підсоння вся долина й внутрішні схили гір вкриті розкішною субтропічною рослинністю. Тут виникли розлогі плянтації чаю (Чакна), винограду, тютюну, всілякої городовини (помідори, перець і т. п.), олійних та лікарських рослин, помаранчових і цитринних дерев, садів з оріхами, морелями й іншими фруктами; бамбусові зарослі й різноманітні півден-

ні кущі та квіти вкривають всю долину в дикому й культурному стані.

Це піддало думку колишньому моєму професорові ботаніки в Петроградському Лісовому Інституті, видатному науковцеві, Л. Н. Іванову²⁷) запроєктувати в батумському запіллі своєрідний живий „Побутовий музей.” Він запропонував удержавити широку смугу терену від субтропічного низу до гірських шпилів з їх вічними снігами. На тій смузі мав він намір влаштувати по всьому схилі ступені з різними кліматичними зонами, й поселити на тих ступенях-зонах тубільців, від чорних в долині аж до самоїдів у вічних снігах включно, wraz з їхніми оселями, тваринами, серед відповідної рослинности, при праці, взагалі у їхньому оточенні. Зони-ступені мали бути сполучені залізничкою для відвідувачів. Свій проєкт проф. Л. Іванов опублікував в „Записках Імперат. Географічного Т-ва”, його обмірковували в наукових колах. Місто Батум сприяло його здійсненню, але ізза заскоружлості та канцелярщини російського уряду до здійснення такого „музею” не дійшло.

З огляду на таке підсоння тут розвинулася й відповідна місцева сільська господарка та звязана з нею дрібна переробна промисловість (виноробні, тютюнарні, виробні чаю, консервна промисловість, виріб спирту, оліярні, тощо).

Це відбилось і на вигляді міста, через яке всі ці вироби долини вивозились у світ, почасти морем, а головно залізницею Батум — Тифліс — Баку, а від 1883-1890 рр. вглиб Кавказу й по всій імперії. Батум поволі розвинувся в „останній” цивілізаційній осередок зі сторони Росії, на порозі Малої Азії. До цього легко-торговельного характеру міста приєднався, ізза того ж пригожого підсоння, в кінці XIX-го та на початку XX-го ст. ст. туристично-відпочинковий рух. Сюди, особливо від часу проведення залізниці, стали приїздити на відпочинок поза Кримом, заможні верстви населення зо всієї колишньої Росії.

Наслідком того в місті виникли численні готелі, різного роду господи (європейського і місцевого типу),

крамниці місцевих і привозних виробів, банки, посередництва, установи, що обслуговували гостей і уприємнювали їм тут кількамісячний побут (театри, нічні розвагові місця), туристичні установи, тощо. Місто гарно розбудовувалося невисокими, почасти деревяними будинками, підтримуючи свій легко-торговельний і відпочинковий вигляд, з упорядкованими вулицями, хідниками, обсадженими деревами та травниками й квітниками. Російський уряд підтримував цей характер міста, забороняючи розбудовувати в ньому й в околицях важку промисловість з її димом, курявою і робітництвом.

Воєнний час значно змінив на гірше цей „затишний будуар заможної вродливої жінки з примхамі.” Вивіз виробів батумської долини підупав. Туристично-відпочинковий рух припинився. Місцеве аджарське й грузинське населення (чорняве й риже) з незначними (переважно російськими) чужоземними домішками подвоїлося ізза напливу російських військовиків різного роду, переходових і стаціонаваних в Батумі та його околицях. Касарні, військові установи, комори постачання й т. п. розмістилися не тільки в малій прибережній фортеці, але й по всьому місті по більших будинках, що були призначені перед тим для прибуткових гостей. Тому й все життя та настрої в місті перемінилось з колишнього затишного, злегка підхмеленого вином й почасти легкодумно-пригодницького - у нервові, поспішне, гамірне й простацько жовнірське. Місто стало телер „останнім” військовим осередком під назвою „Батумського Укріпленого Району” в близькому запіллію російсько-турецького фронту воєнних дій. Все ж таки природа й підсоння перемагали цей тимчасовий й поверховий намул, даючи можливість милуватися ними й залишками-відгукками попереднього безжурного добробуту й вигод. Приміром з тих часів залишилась була ще невелика кількість візників, що своїми великими фаєтонами, запряженими парою малих коників, по-давньому обслуговували більш вибагливих нових „гостей” вже воєнного часу.

Я щодня ходив на прогульки по притульних вуличках міста, обсаджених платанами й пальмами. На жаль, в цьому часі рясно падали дощі і то постійно в годині другій, після півдня, падав зливний дощ, і то з громовицею. Але вже по годині прояснялося й знову було сухо, бо дощова вода негайно всякала в шпаристий ґрунт річних наносів р. Чороха, на яких переважно побудовано Батум.

Я звичайно перечікував зливу по ганках зустрічних домів, по крамницях, або під накриттям яток-базарчиків в центрі міста. Тут продавали городину різного роду, виноград, фрукти й квіти. Серед них кидалися в очі місцеві гатунки невеличких, смачних яблук (ренет) з брунатною шкіркою, що скидались на бараболю.

Затока, при якій розташовано місто, була майже відкритою зі сторони моря. Побережжя й прибережні скелі виповняла давня фортечка, невеличкий порт та бульвар, обсаджений пальмами, з місцями для купання. Підчас буревіїв на морі хвилі тут перекочуються через бульвар, заливають нижче положені за ним місця та утворюють піскові наноси й малі озерця, що тягнуться зі сторони суходолу вздовж бульвару. По тих затишних озерцях пливали гуси й качки. За бульваром при березі розкинувся чималий парк здебільшого з місцевих листятих дерев. Серед парку на галявині красувався обгороджений, пропам'ятний дуб. Його засадив підчас своїх відвідин Батуму останній імператор Росії Микола II-ий, ще за часів його молодости.

Снідав я по численно розкиданих по місту каварнях з їхніми різноманітними тісточками, солодощами й печивом з найкращого привозного українського борошна (т. зв. чотирьохнужльовка-0000). Обідав по господах пів'європейського зразку. До місцевих грузинських „духанів”, мало вчашав ізза їхнього брудного, непривітного й галасливого характеру та надмірного вживання потаємно горілки, що її виробляли з місцевого прекрасного спирту.

Полуднуючи на другий день, після приїзду, в такій „господі”, я став жертвою своєї необізнаности з місцевими умовами життя. До скромного, звичайного обіду во-

енного часу додавалося вино. Давні відвідувачі замовляли вино по своєму вибору, зазначаючи його гатунок і рік. Коли ж мене послугач спитав яке я собі бажаю вино? — не звиклий до такої „розкоші” і обмежений коштами, я відповів — „найдешевше!” Він приніс мені біле вино в пляшці великого „боржомського” розміру. Обідаючи, я з приємністю його попивав, аж доки не випив усю пляшку. Вийшовши на вулицю, я почув себе зле і після того кілька днів терпів від сильного розстрою шлунку. Мені пояснили, що вино було наймолодше, тому й найдешевше, мабуть цьогорічного виробу, а тим більше для непризвичаєного організму. Тому, що на старше дорожче вино я не міг собі дозволити, то пізніше обмежувався звичайною горілкою, яку приносив зі собою, під полою, так як то робили й інші, більш досвідчені відвідувачі господи.

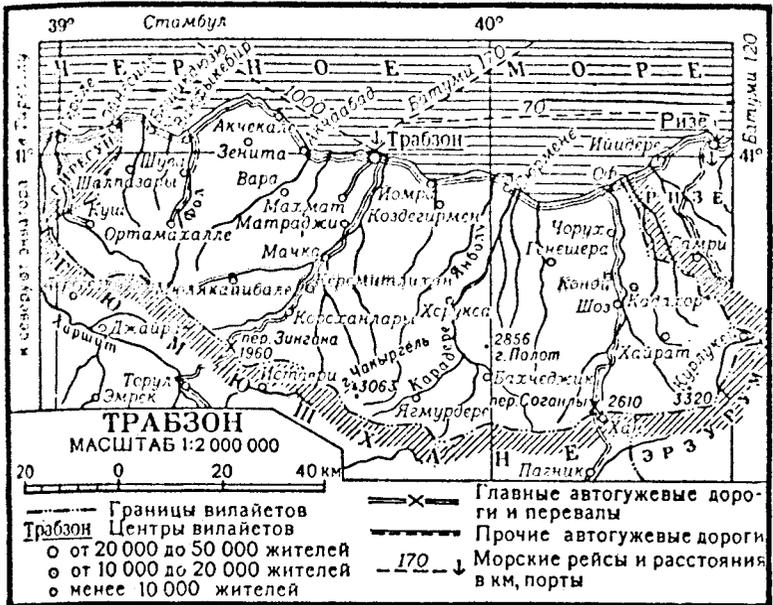
Серед таких обставин і пригод нас повідомили, що черговий пароплав відпливає до Трапезунду. Наступного дня від ранку ми були вже на пароплаві. То був невеличкий вантажний корабель, що віз харчові припаси для війська в Трапезунд. Нечисельні подорожні, зі своїми клунками, за гарної соняшної днини, розмістились на чардаку пароплава. Окрім нас, поза жовнірами, було там кілька військових старшин, що вертались з відпусток, та гурток сестер милосердя зі своєю старшою. Пароплав ще довантажувався і нам довелося чекати.

За годину до від'їзду на пароплав навідалась військова провірка в складі двох старшин. Вони перевірили не тільки виказки подорожніх, але й зміст їхніх клунків. Згідно військових розпоряджень до Трапезунду не вільно було перевозити алкоголю, рівнож ця заборона торкалась і цивільних жінок. Я пригадав собі, що в поспіху вклав у свій мішок недопиту пляшку дорогої і смачної батумської горілки. Вони знайшли її і тут же, на моїх очах, розбили об поручні корабля й викинули в море.

Перед півднем пароплав рушив. Він обережно плыв пригирмуючись берегів. Була загроза наскоку зі сторони двох турецьких, попередньо німецьких, кружляків — „Бреслау” й „Гібена”, що тоді розбійничали по Чорно-

му морю. Останній на весні того ж року вже двічі обстрілював Батум (В. Іванис). Я увесь час перебував на чардаку, при поручнях корабля, приглядаючись зі захопленням до чудових, лісистих високих, гористих берегів Лазістану.^{27а)} Вони стрімко впритул доходили своїми скелями до моря. Ніякого прибережного шляху, поза маленькою доріжкою, не було. Згодом я довідався зі „Спогадів” проф. Іваниса,²⁸⁾ що наступ на Трапезунд пластуницьких батальйонів Кубанських Козаків з гарматами й всілякими припасами, ізза бездоріжжя на суходолі, власне відбувався цим побережжям-водою, на навмисне для того споруджених байдаках, бо скелястим берегом вони не в стані були пробитись.

Наша остання подорож водою не тривала довго. Вже під вечір пароплав кинув котвицю в трапезундському порті. Там стояли вже й інші кораблі.

ТРАБЗОН (ТРАПЕЗУНД)

(Місто й вілайет)

(За БСЭ, т. 43, стор. 77)

В ТРАПЕЗУНДІ

Був кінець вересня, а може початок жовтня 1916 року. Стояла гарна, соняшна й тепла погода. Тому все місто, мальовничо розкинуте по схилах гір впритул до моря, було видне з корабля як на долоні. Трапезундський порт був відкритий зі сторони моря. Тільки скелястий виступ, що виднівся праворуч нас, з рештками колишньої твердині на ньому, творив при березі невеличку захистну затоку для човнів та малих суден.

Море за кілька кілометрів від берегів було мілке, тому кораблі зупинялися здаля від пристані. Між нею і ними кружляли плоскодонні великі байдаки, що перевозили припаси й подорожніх.

Наше прибуття до Трапезунду²⁾ не обійшлося без трагі-комічного випадку. Не встиг один з тих байдаків приплисти до нас, як на обрії, зі сторони Синопу, показався димок від корабля. „Бреслау” — почувся розпучливий зойк з поміж юрби на чардаку пароплава. Всі з переляку заметушилися, пхаючись, щоб чим скорше дістатись зі своїми клунками на байдак і врятуватись від загибелі.

Кілька, з поміж більш вражливих сестер милосердя, з переляку, не чекаючи на байдак схопили рятункові паси й кинулись стрімголов у воду, поспішаючи доплисти до нього. Але вони те зробили невміло, наклавши пояси на живіт, а не під груди. Тому в воді зараз же перевернулись і опинились головами під водою. Їхній білий одяг і спідня білизна віялом розкинулись по поверхні моря, тільки поги в чорних панчохах і черевиках в розпучі дригали над водою. Це нагадувало мальовничі південні водяні квіти (лілеї), що їх плекають по теплярнях у водоймищах. Була трагічна хвилина, бож вони топились, а одночасно це виглядало так смішно, що увесь чардак, забувши про небезпеку від ворожого корабля, зайшовся дужим сміхом. Це отверезило людей, почали рятувати потоплюючих й переходити байдак, що був вже біля пароплава. В міжчасі димок на обрії приблизився й з'ясувалось, що він був від

російського прибережного сторожового судна. Всі остаточно заспокоїлися і разом з „потопельницями” переїхали на беріг.

В пристані мене обскочили турецькі хлопчак, пропонуючи на мігах і каліченою російсько-грецько-турецькою мовою донести клунки. З ними я подався до чергового старшини з прибережної варти. Глянувши у мої виказки, він порадив мені негайно, за дня, йти у Будівельний Відділ корпусу й наказав хлопцям запровадити мене.

Будівельний Відділ містився далеченько від пристані, на другому поверсі великого мурованого будинку, в якійсь долині між двома кряжами гір. Я подякував хлопцям дрібними грішми, склав клунки в сінях і зголосився до керівника Відділу полковника Беляєва.²⁹⁾ Він листовно вже був попереджений про мій приїзд. Прийняв мене привітно, але й річево. Попросив почекати й телефонічно викликав мого майбутнього начальника. За годину той прийшов і забрав мене до себе, клунки потім переніс його джура. Все це відбувалось пішки, бо ніяких інших засобів руху там не було.

Йдучи поволі в напрямі його помешкання, ми взаємно познайомились. Добродій Х. був середнього росту, сухорлявого складу, з вусами й маленькою борідкою. Було йому вже під п'ятдесятку. Він був інтелігентною й культурною людиною, донським козаком з походження, студентом старшого семестру меліораційного відділу Новочеркаського Політехнічного Інституту.³⁰⁾ Був одружений також з інтелігентною вірменкою; — дітей у них не було. Покликаний з Інституту до війська для інженерних праць, він з дружиною виїхав на війну, але з огляду на заборону жінкам перебувати на фронті, до якого зачислявся й Трапезунд, вона замешкала поки що в Батумі й вони листувались. Він виглядав вже трохи зморений життям і ставився до всього досить недовіриливо.

Довідавшись у свою чергу все про мене, також студента, він поставився до мене по товариськи, але одночасно висловив своє здивування з приводу мого спізненого приїзду й призначенням йому у „помічники.” Річ у

тому, казав він, що потреба у „помочи” вже давно минула. Запотребування на ню було зроблене майже пів року тому, в звязку з заняттям Трапезунду й початковим навалом праць. Його праця полягає у нагляді й керуванні направами в Трапезунді будинків та приміщень, зайнятих корпусними урядами й військовими урядовцями. Тепер вже все налагоджено й тільки підтримується, а час від часу трапляються тільки дрібні наприви. Отже йому самому вже нічого тут робити. Він має тепер в своєму розпорядженні тільки одного муляра й кількох робітників, які самі виконують всю потрібну працю. Але він вдоволений з мого товариства і буде намагатися знайти при тому й мені якийсь заняття — будемо разом відвідувати місця праці, казав він, іноді він посилатиме мене з наказами робітникам, складатиму звіт про виконаних праць і т. п., щоб у той спосіб виправдати перед начальством моє становище, а поза тим матиму вільний час для своїх справ. Я був йому вдячний за таке щире й зичливе вирішення цих справ, тим більше що в дійсності я не був підготовлений до виконання того роду праць і нічого в них не тямив. Впродовж усього перебування в Трапезунді я зі своєї сторони старався бути йому корисним як у праці, так і в товариських справах.

Населення Трапезунду було мішане. Воно складалося здебільшого з турків, потім з греків, вірмен та різних переходових „меншостей”, як ось французів та інших чужоземців. Підчас наступу російської армії Трапезунд був майже не ушкоджений від військових дій. Натомість місто значно потерпіло від вірменського й турецького погромів, що влаштували спочатку турки, а потім греки в переходову добу, підчас зміни влад.^{40д}) Все населення здебільшого, поза турками, лишилось на місці. З поміж турків також повтікали передовсім військові, урядовці, заможніші верстви населення й інші. Значна частина купецько-торговельної верстви населення, особливо ж „низи” переважно залишились. Втікачі, залишаючи уряди, палаци, доми й помешкання, тільки частинно змогли, чи встигли, забрати зі собою своє рухоме майно. Москалі

зайнявши від 5 (18) квітня 1916 місто, почасти то все до решти знищили або пограбували. (Тут мені пригадалися „белі” — звої з килимами на тифліському залізничному двірці!).

В одному з таких невеликих порожніх домів, що залишились після втікачів, мешкав мій начальник з двома інженерами-товаришами по праці та своїм джурою. В приземному поверсі були розташовані — сіни, кухня, приміщення джури та якісь комірки. На поверсі, куди доходилось внутрішніми дерев'яними сходами, були — сіни, що правили за їдальню, світлиця мого начальника й світлиця інженерів. Вікна були осклені.

Було вже під вечір й всі були після праці вдома. Начальник представив мене своїм товаришам-співмешканцям. Вони також були донськими козаками, покінчили меліораційний відділ того ж Новочеркаського Політехнічного Інституту³⁰) і були покликані до війська для виконання інженерних праць. Під той час вони керували дорожніми роботами в Трапезунді й околицях. Мали вони в своєму розпорядженні кількадесят робітників — осетинів.³¹) Робітники працювали з вільного найму, а почасти як воєнно-зобов'язані. Прибули вони на працю з Кавказу у своїх національних одягах і зо всім простацьким устаткуванням — двоколовими возами, з колесами зі суцільного дерева, з буйволами й погоничами (хлопцями й старцями). Знаряддя для праці (лопати, ломи, сокири, мотики, коші й т. п.) постачало на місці корпусне будівництво. Вони мешкали в сусідніх, напів зруйнованих будинках, розмістивши свій вбогий виряд по подвір'ях та садках.

Обидва інженери, віком біля 30-35 літ, малого росту, товариші з Інституту мого начальника, виглядали як брати. Були освіченими, трохи вільнодумними й товаришески ми в обходженні. Довідавшись, що я є українцем, вони охоче прийняли мене у свій гурток, бо до москалів всі вони ставились із упередженням. В сусідньому, напів зруйнованому домі, була на поверсі вільна світлиця, з цілими вікнами, й мене там примістили. Обідав я не в офіцер-

ському зібранню, а з ними разом, вносячи свою частку у спільний скромний кошторис. Джура мого начальника заопікувався також моєю білизнаю за додаткову оплату. У той спосіб несподівано моє службове й приватне життя в Трапезунді було налагоджене та ще й в колі зичливих осіб.

Свої „приміщення” ми „прятали” самі, а спільним господарством відав оден з інженерів. Всю ж працю для нас виконував джура мого начальника. Він прав білизну, ходив у військовій комори постачання по припаси, по базарчиках, або приватно якимось здобував додаткові продукти й приготував обіди. Був спиритним, доброзичливим і охоче полагджував все йому доручене, не забуваючи, мабуть, і про свої потреби, хоч ці можливости були дуже обмежені. Він же приносив нам відомости й новини з міста та урядів, що кружляли поміж простим вояцтвом і місцевим населенням. Взаємовідносини між „панамі офіцерами” й джурую були товарицькими. Так же само він поставився й до мене, новоприбулого.

В світлиці, де я замешкав, поза моїм складаним ліжком з постелею, не було ніяких статків. Внутрішня стіна світлиці, натомісць, складалася з суцільних глибоких шаф з дверми. То було типове турецьке помешкання. Шафи на той час були порожніми, але колись мешканці склали туди на день постіль та тримали там своє майно. Світлиця була колись встелена килимами, з подушками на них, кількома маленькими, низькими столиками, чи ослончиками, з мідяним посудом для страв і води, жарівнею, тощо. Все це забрали мабуть зі собою втікачі, або воно було розкрадено. В світлиці мого начальника, поза таким же ліжком, був ще й малий письмовий стіл, з чого він був дуже вдоволений. В їдальні поза дерев'яним простим столом та кількома кріселками теж ніяких інших статків не було. Так само виглядала й світлиця інженерів. Тому, що в Трапезунді триває цілий рік тепла погода, то й з опалом не було клопоту. Осінньою й зимовою порою тут падають дощі, іноді досить прикрі, з деяким обниженням температури. Також відчувалась різниця між денною і нічною по-

рою. Отже печей там не було. Трапезунд вже освітлювався направленою електрикою, але не по всьому місті. В моїй кімнаті, приміром, світла не було. Стародавній водогін діяв справно. Джерельна вода плила з гір черепяними рурами, прокладеними неглибоко під землею, у вуличні водоймища. Звідтам довколишні мешканці брали її без обмежень. Лишок води стікав далі до нижче розташованих дільниць міста. Деякі установи, або підприємства, приміром лазні, отримували воду безпосередньо в будинку.

Найважливішою справою було, звичайно, в воєнних умовах, відживлення і то не так кількісно як якісно. Основою нашого харчування були продукти, видавані або приділювані в достатній кількості військовим постачанням. Серед них на першому місці була „маринувана конина”, потім всілякі консерви, цукор, печений хліб, солені товщі, іноді бараболя та інші привозні продукти. Наш джура приготував цю „конину” в різний спосіб: одного дня він її варив, другого — пік, третього дня робив з неї сікані котлети, тощо. Раз у тиждень бували оселедці. Конину попереджала тарілка якоїсь зупи з хлібом. Бракуючі „вітаміни”, у вигляді свіжої городини, джура здобував по дорогих цінах і в малій кількості приватними шляхами, або по базарчиках. Того роду страви доповнювали помаранчі, які ізза їх дешевизни, їлося „досхочу.” Щотижня джура купував мішок помаранч, безпосередньо від турків, що їх привозили морем з дальніх околиць у Трапезунд.

Одного разу ми пішли разом купувати помаранчі. За містом, в значній відстані від берега, стояли закотвичені турецькі парусні човни (фелюги) навантажені помаранчами. Турки не зносили свого краму на беріг, боячись ограбування. Господарі фелюг, продавці помаранч, вештались по березі, або лежали. Сторгувавшись і отримавши згори заплату (в російській валюті!?), турок, підкачавши штани, брив мілкою водою до фелюги, далеко в море, приносив звідтіля на плечах мішок помаранчів і віддавав його безпосередньо в руки покупця. Стан помаранчів і їх кількість в мішку залежали від продавця, але непорозу-

мінь ніколи не було, бо турки назагал є чесними людьми! Це видно було й на місті, між хлопчачами, що чистили взуття. Сторгувавшись, він виконував свою „працю.” Як що то було турчення, то завжди брало умовлену заплату. Як що ж траплялося греченя й ви забули про висоту оплати, то воно завжди загадувало більшу за умовлену!...

Відвідуючи з начальником місця праці, або виконуючи його доручення та буваючи іноді з джурою по закупах харчів, а у вільний час оглядаючи самотужки або з кимсь разом це розлягле тисячелітнє місто, я впродовж перших кількох місяців дещо пізнав його. Оглядини відбувались тільки за дня, бо поночі вештатись по чужому місті, у военний час, особливо для осіб у військовій російській уніформі, було небезпечно. З тої ж причини, як рівнож ізза браку часу й сполучення, мені не довелося відвідати далі положені частини міста, а поза містом пощастило побувати тільки один раз. Тому й мій мимоволі поверховний та обмежений опис тодішнього Трапезунду девчому різниться від подібних заміток проф. В. Іваниса в його цінних спогадах (за березень — квітень 1916 року),²⁸⁾ Тим більше, що я приїхав у Трапезунд майже пів року пізніше за нього і не обертався в суто військових колах.

В моїй пам'яті, по майже півстолітній давності (1916-1968), Трапезунд, головне місто Трапезундського вілайєту, пригадується мені як стародавнє, засноване від VI-VII ст. ст. до нашої доби, як колонія Синопу, й велике як на малоазійські відносини місто.²⁹⁾ Воно мальовничо розташоване при невисокому березі Чорного моря, при вливі до нього р. Мучки. Від берега воно розкидалося ген далеко вгору по лісистих узбіччях диких анатолійських місцевих гір п. н. Колат-Дага у понад 3.000 метрів заввишки.

Трапезунд розташувався на виступі гір у море; дивлючись на місто з моря воно тягнеться півколом зі заходу на схід. (Див фото). На заході воно кінчалось руїнами акрополю колишніх трапезундських царів. На сході — входило в шосе, що провадило на Ерзерум.³²⁾ Скупчене цілою громадою дахів під черепицею, головним чином в

ТРАБЗОН (ТРАПЕЗУНД)

(Частковий вигляд міста й порту)
(За „Італійською Енци.„ т. 34, стор. 245)

прибережній смузі, місто пнялося високо вгору окремими оселями й домами по узбіччях гір. Довге морське узбережжя, на схід від фортеці, було заповнене вздовж широкої смуги пристані військовими коморами, тимчасовими й колишніми мурованими ще за часів генуезців.

В залежності від того можна це суцільне місто, для зручності опису, умовно поділити на західню, середню й східню частини. Окрім того, слід згадати, що крізь увесь Траpezунд, в підгірській його смузі, зі сходу на захід, проходив шлях (магістраля), що ділив місто на долішню й горішню частини, густо й рідко заселені. Шлях зі сходу був продовженням ерзерумського шосе, проходив крізь усе місто й біг за ним на захід в напрямі прибережної Платани.³³) Тут в 20-30 верстах від Траpezунду, по березі моря, й вглиб суходолу закріпився був тоді російсько-турецький фронт.

Цей шлях російська військова влада дещо поширила й уліпшила для військового масового руху. З огляду на це в межах міста, особливо в його забудований західній частині, довелося вздовж шляху деякі будинки зовсім

зруйнувати або врізати, бо вони стояли на перешкоді. Звідси в нашій розповіді згадка про т. зв. „напів — зруйновані” будинки.

За прибережною, з малою затокою при ній, фортецею, з правого боку на побережжі знаходився основний, прадавній тісно розбудований осередок міста. Він складався з головної торговельної вулиці, що йшла трохи вниз від пристані на захід. При ній містилися численні крамниці, комори, банки, уряди, й інші установи. По обох сторонах цієї вулиці громадилися бльоки давніх мурованих будинків, іноді в кілька поверхів вгору. Вище неї була й мешкальна дільниця з її вузькими й покрученими вуличками, з домами за високими мурованими стінами. В кінці головної вулиці була старовинна грецька катедра з манстирем при ній. У значній віддалі від міста, на захід, виднілися під горою руїни згаданого вже акрополю царів колишньої Трапезундської Імперії.³⁴⁾

Історично й розвоєво досліджуючи від цього прадавнього, скупченого й стісненого осередку Трапезунду, місто росло й розбудовувалося не тільки поодинокими будинками під гори, але й масово на схід. Так утворилася середуца й східня частини сучасного Трапезунду.

Середуца частина міста мала якийсь переходовий вигляд. Вона складалася, йдучи від пристані вгору, до міста, передовсім з великого майдану, по горішній стороні якого росли вряд високі дерева. Тут з правої сторони починалися великі новіші будинки, в кілька поверхів, з господарями, готелями, урядами, якимись коморами і т. п. У лівій (східній) частині майдану красувався великий будинок, передом до моря, новозбудованого європейського зразку грецького театру на біля 2,000 глядачів. За моїх часів ніяких театральних вистав там не влаштовувалось, а відбувались лише з різних нагод многолюдні зібрання російських військових. Вліво, нижче, між майданом і побережжям, розкинулася французька колонія. Уся ця дільниця Трапезунду складалася з новозбудованих і влаштованих одноповерхових європейського зразка домів, з

малими садочками при них. Окрім мешкальних домів були тут і пенсіонати для чужинців.

Східня частина міста була цілковитою новоюстройкою. Поокремі доми, рідко розкидані, губилися в оточенні більших садків. Ця діляниця прилягала до вїзду на ерзерумську шосу.³²⁾ В ній був також розлеглий, попередньо-базарний, майдан.

На заході при горішній стороні згаданої магістральної дороги ховався серед високих, старих дерев турецький цвинтар. Він увесь заріс був високою травою й бур'янами. Його вповняли гроби-могили зрівняні з землею, з надгробками у виді камінних, вкритих мохом, плах вставлених на сторч в землю, як стовпчики, з чалмами вгорі й невиразними вже надписами. На ньому вже нікого не ховали, а де був новий турецький цвинтар я не знав. Ще вище по скелястих спадах гір примістились, як гнізда ластівок, віллі заможних мешканців Трапезунду. Був там серед них і палац колишнього турецького губернатора Трапезунду й довколишнього вілайету (округи).

На сході міста гори мали інший вигляд. Тут замість стрімких узбіч скелі круто обривались прямовісною кручею. Вершок тої гори називався Боз Тепе (Bos-Tepe). Між ним і морем була значна відстань, що спадала кількома ступенями до моря. Цю відстань перерізала згадана вже магістральна дорога на дві частини: долішню й горішню. В долішній була східня новорозбудована частина міста, а в горішній, при дорозі, розляглися — грецький, латинський і протестантський цвинтарі. За ними був пустий терен, що лагідно підносився до стіп прямовісної кам'яної стіни Боз Тепе.

Разом усе місто з його стародавньою частиною на побережжі зі заходу й горою Боз Тепе, що тяжіла над містом на сході, творило чудову, обрамовану знизу морем, панораму на тлі скелястих гірських узбіч, з все зростаючою вгору рослинністю й палациками, розкиданими серед неї.

Майже всі описані частини міста пощастило мені відвідати. З того залишилися безпосередньо, або посе-

редньо приємні й прикрі спомини. Про деякі з них буду намагатися згадати в дальшій розповіді вміру збереження їх у моїй пам'яті. Вони доповнять з побутової сторони щойно нашкіцований опис міста.

Одного разу, з доручення свого начальника, я перевіряв в цілях направи стан сусідніх напів зруйнованих домів. В них мешкали осетини, що працювали на дорожніх роботах. То було у день і вони були на праці. Переходячи з дому в дім, я оглядав порожні ушкоджені приміщення. Деякі з них були без вікон і дверей. Притому я заглядав у всі шафи. Деякі з них були зачинені й я їх відчиняв.

Раптом, відчинивши в якійсь світлиці на поверсі таку шафу, я побачив в ній сидячу в п'єтмі, зі схрещеними ногами, на килимчику, молоду жінку. Вона була в кавказькій ноші — в яскравих шовкових шараварах, гарно вишитому й гаптованому кептарику, з золотими великими кульчиками в ухах, та округлим накриттям голови. Біля неї стояв мідяний дзбан з водою, хліб і якась їжа в мисочці. Не знаю хто з нас був більше здивований, чи я, чи вона? Я швидко, нічого не кажучи, зачинив ту шафу й подався геть. Мабуть якийсь одчайдушний осетин провіз потаємно, під виглядом хлопця-погонича буйволів, цю жінку в Трапезунд і тепер переховує її в цій шафі. Втручатись в це зухвале „беззаконня” й мати справу з напів диким горцем було небезпечно, тому я нікому про цей випадок не сказав. Що потім сталося з нею не знаю, бо деякі з тих домів були направлені й осетинів перевели в інше місце.

Іншим разом я відвідав дім при магістральній дорозі. Він був двох чи трьох поверховий, легкої дерев'яно-глиняної будови, вузький і довгий. Тому що він стояв впоперек прокладеної дороги його врізали в половині. Зроблено це було у такий поспішно-недбалий спосіб, що в другій половині видно було увесь внутрішній уклад будинку. Він на кожному поверсі складався зі сходів з одної сторони і вузьких мешкань з другої. Між дерев'яні стовпи, на підмурівку, були втесані навхрест тонкі дрючки, з очеретяною обшалівкою та тинком по ній. Стеля також склада-

лася з тих же тонких і коротких дрючків, що лежали впоперек дому на трьох поздовжніх стінах. На них була встелена тонка дерев'яна підлога. Такі дома, легко будовані, були пізнішого походження за давні, муровані з каміння й цегли в середмісті. В них мешкали переважно, бідніші мешканці.

Спинаючись стрімкими, тендітними, дерев'яними сходами, я заглядав по черзі у мешкання по всіх поверхах. Виявилося, що там мешкали турецькі родини. Кожне мешкання складалося з продовгастої світлиці з вікнами по одній стороні й дверми у протилежній з виходом на сходи. Долівка була встелена килимами й матами. По середині світлиці стояв малий, низький, округлий столик. Довкруги нього і по кутках світлиці лежали подушки. На них сиділи жінки й діти. На столі був мідяний посуд й черепяні мисочки. Біля столика, на долівці, були й інші більшого розміру глиняні й мідяні дзбани, деякі з них з довгими вузькими шийками. Ніяких інших статків у світлиці не було. Задня стіна її була забудована глибокими дерев'яними шафами з дверми. Одна з них була відчинена. Там лежали постіль, одяг і ще якесь їхнє вбоге майно.

Стіни й вікна світлиці були цілі, а тому я, кинувши поверхово оком довкола, подався на інші поверхи. Про оглядини, доповів своєму начальникові. Що сталося потім з тим домом і його, мабуть, тимчасовими мешканцями, я не цікавився.

Згодом мого начальника викликали в справі якоїсь справи до уряду командира корпусу. Уряд той містився в палаці колишнього турецького губернатора Трапезунду, що був збудований за містом, на схилах гори. Ми пішли разом. Мурований пишний палац, розташований серед великого саду, робив враження гарної багатой заміської вілли. Полагоджуючи свої справи, ми з цікавістю заглянули й в частину будинку, де раніш був гарем губернатора. В осередку його була велика, з низькою стелею зала. Кольорові, майстерно з візерунками заграбовані вікна, створювали таємничий, настроєвий півсутінок. Стіни були обкладені гарним ясним полірованим деревом, також з оздобами.

Попід ними, довкруги залі, були вроблені широкі м'які тапчани, з подушками на них. Великий і пухкий орієнтальний килим з квітчастим орнаментом вкривав долівку. Під вікнами, в кущах, видні були водограї, нечинні у той час. В залі відбувались тепер зібрання старших офіцерів корпусу.

Ще в день мого приїзду в Трапезунд я побачив на пристані серед натовпу місцевих носіїв тягарів, т. зв. „муші.” То були кремезні турки старшого віку, переважно середнього росту, в брунатних з величезною матнею й на очкурі шараварах, з якимсь ганчіррям на головах. На їхніх босих, бронзового коліру, ногах виднілися напучнявілі кров'ю товсті жили. З обсмалених вітром і спечених сонцем, поморщених, іноді з малим заростом, обличчя гляділи тупим бездумним поглядом безбарвні очі. Вся їх брудна й втомлена постать свідчила, що вони були близькі худобячого стану. На плечах мали особливий прилад з виступом вниз для ношення скринь, бочок, кошів, клунків і т. п. тягарів з пристані у місто й взагалі куди треба, бо інших засобів перевозки тоді там не було. При поясі мали вони ще й звої мотуззя.

Я з прикрістю дивився як ці наче б то „люди” зігнувшись долу, з широко розставленими ногами, несли на собі, за незначну порівнюючи оплату, різні тягарі вгору у місто. Але зовсім перелякався, коли побачив одного з них, що тягнув вгору — піяніно! Муші днювали й ночували на пристані, живлючись якимись відпадками. Я бачив як деякі з них спали, просто на землі, на майдані біля пристані, серед мух та сміття під високими, але й рідкими деревами, що давали незначну тінь. Тут їх поштовхом ноги пробуджували й наймали на роботу. Одеські наші босяки були „аристократами” супроти них. Так діялось мабуть віддавна за турецьких часів, так без зміни для них, продовжувалось і за нових наче б то „цивілізованих” російських часів...

Якоїсь неділі, маючи більше вільного часу, довелось мені відвідати й мешкальну дільницю старого міста. Я йшов покрученими й вузькими вуличками увесь час між

двома високими прадавніми мурами. Вулиці були біля п'яти стіп завширшки. По середині такої вулички пробігала в заглибленні стежка для осликів та мулів, що перевозили вантажі — коші, лантухи, скриньки, вязанки й т. п. По обох сторонах стежки на підвищенню, у пів стопи заввишки, попід мурами були прокладені бруковані хіднички. Їхня колісь гостра камінна поверхня стерлась від вживання й часу. У деяких відступах в мурах були заглибини на зріст людини, куди прохожий міг сховатись, щоб розминутись з тваринами, що везли на собі по обох боках згадані вантажі, а іноді й людей.

В стінах зустрічалися рівнож у певних відступах глибоко всажені в мур дерев'яні, або оббиті бляхою, невеличкі двері, з малим отвором вгорі. Біля них висіло мосяжне калатало, в виді ручки, що заступало дзвінок. За дверима тайлись муровані дімки й комори під черепицею, з малими подвір'ячками, кущами або й кількома деревами. Подвір'я були бруковані камінням або цеглою, здебільшого встелені камінними плитами. Сусідні обійстя відділялися від себе такими ж мурами. Кожна садиба окремо й вся діляниця суцільно скидалася на фортецю. Все виникло історично з огляду на матеріял для будови та з зовнішніх причин — рабунків, війн та погромів, які влаштовували час від часу турки особливо вірменам.³⁵⁾

В деяких місцях між тими мурами траплялись маленькі майданчики, або поширення вулиці для того, щоб їдучи назустріч могли розминутися. Там же були водоймища. Вода текла цюрком у них з кам'яних отворів в мурах, куди вона допроводжувалась черепяними рурами з гір. Звідси брали воду довколишні господині. Іноді вода текла крізь мосяжні рурки просто з мурів на вулиці у малі кам'яні мушлі.

Одні з таких дверей, на моє щастя, були відчинені. На чистому, встеленому камінними плитами, подвір'ячку поралась середнього віку жінка — вірменка. Вона мала на собі, як звичайно, теплу бавовняну халамиду, підперезану кольоровим мотузком. Голова її була повязана барвною хусткою, а на ногах мала дерев'яні сандалі, на двох під-

ставках. Мабуть вона лагодилась вийти з хати й з острахом дивилась крізь відчинені двері на мене своїми великими, карими очима, на округлому обличчю. Здалаь скидалась на нашу гарну молодицю. Я її привітав махом руки і йшов далі. Тоді вона підбігла до дверей і з цікавістю та привітною усмішкою стежила за мною аж до закуту вулички.

То не була туркеня, бо лице мала перед чужинцем відкрите. Взагалі в Трапезунді під той час мало зустрічалось жінок по вулицях. Ті, що я їх зустрічав, були закутані в свій брудний, сірого коліру одяг, з чарчафом на обличчях,^{35а}) крізь отвори якого світилися лише їхні очі. Вік такої жінки знавці відгадували по стану відкритих, в сандалях, ніг. Стрункі, тонкі ноги свідчили про молодість, а опухлі, жилуваті, про старший вік. Жінки в Туреччині, особливо з поміж бідніших верств, не мали солодкого життя, поза гаремами, вони мусіли виконувати всі тяжкі роботи нарівні з худобою, у той час як мужчини гайнували (кейфували) час на дозвіллі всякого роду.

По неділях наш джура мав „вільне.” Він, причепурившись, зникав на цілий день десь на місті, й обіду нам не варив. Тому кожний з нас полагоджував цю справу як міг, або хотів. Я також оглядаючи місто не поспішав вертатися у свою пустопорожню світлицю без світла. Снідав та іноді полуднував по численних, розкиданих по місту турецьких каварнях та вельми рідких господах.

Так сталося, що я запізнився з обідом в околиці осереднього (за нашим визначенням) міста. При майдані, у великих будинках, була півевропейська господа. На мою біду з обіду лишилися тільки сікані котлети зі славнозвісної маринованої конини з якоюсь підозрілого вигляду ириною й хлібом та чай і помаранчі, що в кошичку стояли на столі. Підчас їжі, послугач підійшов до мене і з тиємничим виразом лица повідомив, що в пекарні лишилось ще трохи смачної зупи з буйволиних статеких оргнів! Я більше з цікавості, ніж голоду, замовив її. Він ириніє того повну тарелю, з перцем і сіллю. Вже після пер-

шої ложки, я відсунув з відразою подалі від себе цю улюблену трапезундцями страву. Щось більш противного із-за страшного смороду й млявого смаку я ще не їв у своєму, багатому на пригоди, житті. Лише по роках, перебуваючи у Варшаві, я пробував їсти улюблену поляками страву п. н. „флячки.” Не виполоскані як слід перед варенням вони відгнали своїм „запахом” в спосіб дещо подібний до цієї славнозвісної трапезундської зупи. Після такої „гастрономічної” пригоди я старався відвідувати господи в обідню пору, або й зовсім їх обминав, задовольняючись сухою їжою, що брав зі собою.

Свої оглядини „східньої” частини Трапезунду я розпочав від пристані. Тут вздовж широкої прибережної смуги стояли під гірськими схилами різні будівлі. Переважали поміж ними військові комори. Вони містились в тимчасових дерев'яних повітках, під наметами, або й просто на відкритих місцях (вози, дерево, залізо, дрот і т. п.), будь то у давніх мурованих (кам'яних і цегляних) будинках. Деякі з останніх були із-за давности в стані руїн, але деякі красувалися своїм виглядом і добротним станом. То були портові комори будовані колись ще генуезцями у XIII-XIV ст. ст. за час їхньої торговельної експансії по північних і південних берегах Чорного моря.³⁶⁾ Трапезунд по всі часи був важливим посередником у торгівлі заходу зі сходом. Ці будівлі — комори свідчили про жвавість і значні розміри того руху. Вони й досі виблискували на сонці своїми стінами й поверхнею, в доброму стані. Були вони збудовані з маленького розміру, добре випалених і міцних, цеголок, на зразок сучасного т. зв. „клінкеру.” Ці комори мали в основі круглу форму. На низькому кам'яному, оден метр заввишки, підмурівку спиралось високе копулясте склепіння майстерно вимуруване з самих лише цеголок. Будинки ті скидалися на великі купи. Входилося у них крізь широкі двохсторонні ворота-двері зі засувами, що були вроблені в мур зі сторони порту. Не дивлячись на майже сімсотлітню їх давність, ці будівлі були й досі в доброму стані. З них, після генуезців, користали турки, а тепер вони стали в пригоді постачанню російської армії.

Йдучи вгору крізь т. зв. „новостройку”, по східній частині Трапезунду, я вийшов на розлогий, попередньо базарний, майдан. Тепер на ньому спинялись військові транспорти мулів. Вони відбували свої окружні подорожі до фронту й назад у Трапезунд. Ніяких колесних доріг, поза згаданою шосею від Трапезунду до Ерзеруму, в цій частині Анатолії тоді не було. Існували тільки гірські стежки й доріжки для їздців та пішоходів, з їхніми осликами, або мулами, на яких селяни перевозили вантажі різного роду. Тому російська армія в своєму поспішному наступі на Туреччину й потім закріпившись на певній лінії фронту, примушена була вживати для перевозки бойових і харчових припасів також мулів. З них формувалися військові транспортні відділи у 100-125 голів кожний. Оскільки це було непродуктивним видно з того, що один мул, під час такої подорожі, віз сіно для себе й свого товариша, а другий припаси призначені для фронту, час від часу вони мінялися. Такі транспорти мулів, а було їх кількадесят, обслуговували залоги т. зв. транспортної обслуги зі старшим на чолі.

Був хмарний і вогкий день. Майдан під той час був порожній. Про його призначення свідчила лише верства, у пів стопи заглибшки, рідкого болота, змішаного з кізяками й мочею від мулів, що вкривала майже увесь майдан. Від того йшов сморід, в якому літали над жовтуватою поверхнею великі чорно-зелені блискучі мухи, відлітаючи потім далеко поза межі майдану.

Я був у чоботях й швидко перебрив через це кубло всіляких пошесних хворіб у горішню трохи сухішу частину майдану, щоб вийти на магістральний шлях. Виходячи з того капосного майдану, я зустрів жандарма середнього віку, що обходив свою дільницю. Ми взаємно привітались і розговорились. Він порадив мені, між іншим, оглянути грецький цвинтар по той бік (горішній) магістрального шляху та відвідати скельний монастир під горою.

В розмові з'ясувалось, що він походить з якоїсь місцевості в Україні. Довідавшись, що я також з Київщини, він зрадів зі зустрічі з „земляком” і став оповідати

про себе, свою родину й злидні в Трапезунді. Впродовж неповного року він перейшов був тут тиф, потім хворів на очі, доставши щось ніби трахому, а тепер страждає окрім малярії ще й від жовтачки, що видно було по його обличчю. Не знає, звирявся він, чи виживе, а кидати заняття не хоче, бо час служби в Трапезунді зараховується йому подвійно. Отже вже ніби то й недалеко до пенсії, про котру він так мріє . . . Розмовляючи з ним про його хвороби, я увесь час думав про той сопух, що йшов від майдану та мухи, що розносили всіляку звідтам заразу, бо ж випадок з жандармом був типовим, в більшій чи меншій мірі, серед тодішніх „завойовників” Анатолії і Трапезунду.

Загально тоді була думка, що на російсько-турецькому фронті люди гинули переважно не від „ворожої кулі”, бо турки слабо воювали й масово йшли в полон, а від різних хворіб. Перелік їх, поза згаданими, слід побільшити ще й запаленням легенів, шкорбутом, дезинтерією, венеричними хворобами й т. п. із-за незвичного підсоння, невідповідного харчування та антигігієнічних умов життя. Автор цих споминів також, хоч і належав до „упривілейованої” групи, все ж таки захопив був початки малярії, котра потім нагадувала про себе впродовж багатьох літ.

Перейшовши за порадою жандарма на другий бік магістрального шляху, по кількох хвилинах ходу в напрямі на схід, я побачив при горішній його стороні, за місцем, грецький цвинтар у всій його мертво-застиглій красі. Значну квадратову ділянку цвинтаря оточував низький кам'яний мур. Її виповнювали чудові кіпариси й інші вічно-зелені шпилькові й листясті дерева та кущі. Одні з них стрімко, як тополі підносились угору, інші пірамідально поширювались униз до того ж роду кущів різного виду й форм.

Між тією рістнею білили своїми мармурами малі мавзолеї, артистично виконані пам'ятники та надгробні плити. Цвинтар справляв суворо-мистецьке враження, не тільки здалека біліючи мармурами на тлі вічної зелені, але й в середині був дбайливо утриманий. Уміщений при схід-

ньому виході з міста він був не тільки представником геленських традицій краси,³⁷⁾ але й свідчив про пам'ять живих за їхніх покійників. Він різко відрізнявся від забутого Богом і людьми турецького цвинтаря, на протилежному — західньому кінці міста. Той був цілковитим запереченням всякої краси, заступивши її на мармурі короткими реченнями з Корану й свідчив про занедбання живими людьми своїх рідних. Деяке оправдання у тому могло бути їхнє тодішнє становище „побіджених.”

Відвідавши грецький цвинтар, я перейшов навпрошки через сухий, вкритий високою травою, кущами й зрідка миршавими деревами терен, що відділяв цвинтар від півніжжя гори. Переді мною височіла прямовісна камяна круча. В горішній її частині я побачив отвори. То були мабуть залишки т. зв. скельного грецького монастиря Св. Лазаря (В. Іванис.²⁸⁾) Під кручею я знайшов висічені в скелі вузькі східці, що провадили вгору. Вони вже зовсім заросли кущами й бур'янами.

Поволі й високо спинаючись по вже знищених часом і негодою ступнях, я потрапив у перший поверх приміщень колишнього монастиря. Після незначної приступки починалися відразу висічені в скелях коритарі, з темними маленькими келіями (?) по їх внутрішній стороні. В зовнішніх стінах цих проходів були вирубані отвори — вікна з видом на море море. З них була видна вся східня частина Трапезунду, з довколишніми горами та морем по обрій. Вид був чудовий і далекосяжний. На наступні поверхи я дістався такими ж східцями висіченими назовні, або в середині гори. Малі печери чергувалися з більш просторими й малими церковцями. Останні легко можна було розпізнати по камінному престолі, в глибині продовгастої печери, й стінах вкритих мальованими на камені образами. Час їх дещо знищив, але вони ж таки яскраво виднілися своїми кольорами по стінах в скупому світлі, що пробивалося крізь отвори в скелястих стінах.

На жаль, те що заощадив час, знищила людська рука. Образи були, і то мабуть не так давно, покалічені остроми знаряддями — багнетами. Виколюпані очі й статеві

органи святих сумно свідчили про вандальські вчинки завойовницьких московських одновірців. За турецьких часів вони століттями перебували хоч в занедбаному, але недоторканому стані.

Оглянувши докладно монастир я переконався у його стародавності. Перші печерні люди, мабуть, розпочали його висікати в скелях із-за пануючого над усією околицею і охоронного положення. Згодом, за часів раннього християнства „спасалися” тут ченці та всілякі „святі.” Вони поглибили й поширили первісні печерні приміщення, влаштовуючи тут монастир. Пізніші переслідування зі сторони поган сприяли розвоєві цього далекого, замиського, й добре захованого пристановища. З — часом ці обставини злагіднили й скельний монастир втратив своє первісне значення. Ченці поволі переселились у місто, в монастирі при новопосталих християнських храмах, залишаючи свої скельні приміщення на призволяще.

Скоро мова йде про духовних і християнські справи під той час, то слід згадати й про наші відвідини грецької катедри в Трапезунді. Особливо запам'яталося Богослуження на Різдво. Катедра знаходилась у старому місці, недалеко від берега моря. Замість дзвонів, дзвіниці з калаталами скликали вірних до церкви. То був прадавній (з XIV ст.) мурований, темнуватий будинок в старовинному стилі. Ми запізнались на Богослуження. Правив грецький місцевий митрополит. Молільників було небагато. При вході в катедру з обох сторін попід стінами були дерев'яні, з перегородками між ними, місця де сиділи й стояли ченці. Закутані в своїх довгих, колись чорних, а тепер рудих, і брудних халамидах з клобуками на головах вони справляли враження живих мерців. Було їх там небагато, може по десять на кожній стороні. Співав хор. Але їхнє скиглення (спів у ніс) справляло прикре й гнітюче враження.²⁸) То був не радісний український християнський спів „дітей божих”, а якийсь відвічний стогін поневолених рабів. Тому ми там довго й не затримались.

Окрім того роду „духовних” пригод дбали ми почасти й про потреби „тіла” — ходили інколи у місцеву

лазню.²⁸) Вона знаходилась також у старому місті. Користали з неї здебільшого чоловіки, але один день у тиждень був призначений і для жінок. Окрім нечисленних тоді місцевих відвідувачок лазні користали з неї й сестри-милосердя з трапезудських шпиталів. Постійні відвідувачі лазні радили нам ніколи не ходити туди після „жіночого дня.” Краще перечекати та йти на третій день після них, щоби не заразитися, часом, якоюсь венеричною хворобою... Ця порада свідчить про характер і „поводження” тих кількадесяти європейських жінок в Трапезунді серед маси голодних статтево чоловік, особливо військових старшин, позбавлених на фронті довший час жіночого товариства.

Особливістю цієї дорожчої лазні, призначеної для добірного товариства, була велика зі склепінням зала, в якій милися. Її стеля, долівка й стіни були виложені гарними кахлями з орієнтальними візерунками. Після купання купальників загортали у пухнаті великі простирали й клали на широкі тапчани, що простягалися в іншій залі попід стінами. Тут вони відпочивали, гуторили між собою й спали впродовж кількох годин. Обслуговувала відвідувачів жадна на подарунки зграя старших турків і хлопців. Виходилося з тої лазні справді відсвіженим і з почуттям легкості. Колись ця лазня була одночасно клубом для місцевих мешканців, з-поміж заможної верстви. Тепер з неї користали здебільшого військові старшини й урядовці російської армії.

Зустрічаючись з товаришами по праці в корпусному будівництві, я змовився з ними вибратися на прогульку кудись поза Трапезунд. Вглиб суходолу ми не могли їхати із-за бездоріжжя й браку засобів зв'язку. Лишалось морське побережжя. По ньому на захід, в сторону Платани, було небезпечно подаватися, бо там вже була фронтова лінія. Лишалось відвідати якусь місцевість, положену на сході, у запіллі.

Дехто розхвалював, приміром, м. Різе, розташоване при березі моря, між Трапезундом і Батумом. Там, мовляв, є на що подивитись: край був мало зачеплений воєнними подіями. Позатим там ростуть величезного розміру

помаранчі, яких годі дістати в Трапезунді, а обіди в Різе втричі дешевші за трапезундські! Отже врешті вирішили поїхати в Різе.³⁸⁾

Одної неділі ми у трьох чи чотирьох туди вибрались пароплавом, що плавав майже щодня від Трапезунду через Різе до Батуму, й того ж дня назад. Він відпливав зі східної частини пристані вчасним ранком, отже в Різе ми мали бути перед полуднем. Вертаючи перед вечором, пароплав мав нас забирати. Отже в нашому розпорядженні мало бути біля п'яти годин на оглядини Різе, а подорож нам нічого не коштувала.

Містечко Різе, осередок вілайету тої ж назви, було розташоване при березі моря, біля виходу з долини, по дні якої плив гірський потік, впадаючи в море. Вся оселя виглядала мальовничо й була розкидана по стрімких узбіччях тої вузької річкової долини.

В дійсності ми приїхали в Різе з деяким опізненням якраз в обідню пору. Переїхавши човном з корабля на беріг, ми подалися відразу у торговельний осередок містечка. Кам'яниста стежка, бо інших доріг там не було, довела нас на маленький майданчик. На ньому був базарчик і кілька домів під горою. На базарчику продавались продукти місцевого сільського господарства та різні дрібні вироби.

По домах містилися крамниці, господи й каварні. Скрізь метушилися місцеві мешканці у своїх справах, Ми зайшли у господу і, спитавши попередю про ціни, замовили обід. Першою загальною стравою була якась яринова зупа, а на друге були до вибору — оселедці, або сікані котлети з буйволиного мяса, з додатками. Я замовив собі котлети. Коли їх принесли я зрозумів чому ціна обіду супроти трапезундської була втричі менша. Котлети були манюсінського розміру, учетверо менші за їх нормальну величину. Мені довелось тричі їх замовляти, щоб наїстися. Отже той обід коштував дорожче за трапезундський. Перша „таємниця” Різе була в той спосіб розгадана. Теж саме було й з моїми товаришами, що замовили оселедці.

Вони були такі маленькі, що скидалися на „кільки” з консервів.

Ми відмовились наразі від кави й вийшли на базарний майданчик. Там продавали, поруч всіляких продуктів, і помаранчі. Вони дійсно були великі, може втричі більші за ті, що продавали в Трапезунді, вони не мали кісточок, (насінь) були соковиті й дуже приємні на смак. Я купив кілька штук тих помаранчових „велетнів”, але з’їсти нараз спромігся тільки одного. Решту забрав зі собою, вклавши їх у дерев’яні, округлої форми, височенькі коробочки. Вони були майстерно зроблені з дерева, чи кори, з покриттям і продавали їх тут же на базарі. В кожну коробочку могли влізти тільки дві помаранчі. Отже й друга „таємниця” Різе була на цей раз приємно розв’язана.

Маючи ще біля чотирьох годин вільного часу до прибуття пароплаву, ми розійшлися на оглядини оселі. З базару я спостеріг, що на протилежне узбіччя гори промандить вгору праворуч стежка. Вона губилася в зелені дерев, що вкривали стрімкий схил гори. Поміж ними виднілися своїми дахами розкидані попід горою дома. Рівнож ліворуч була стежка, що збігала з гори вниз у долину. Я зміркував, що встигну обійти гору і на час вернутися на базар, де ми умовились зустрітися.

Зійшовши униз, я перейшов містком через бурхливий потік, що поспішав у недалеке море й почав спинатися стежкою вгору. Через кожних один-два метри вже були кам’яні східці. Довкола по схилах гори росли дерева. Серед них я розпізнав — бук, оріх, фіги, лавр, оливки, яблука. Були там й інші незнані мені дерева та кущі більшого чи меншого ужиткового значення. Я минав у малих відступах поставлені дома місцевих мешканців. Вони стояли на узбіччі гори, боком до стежки й фронтом у море, стояли на невеличких штучних ступенях, викладених і підпертих каміннями. Ці дерев’яно-глиняні, а іноді й муровані з каміння, під черепицею, дома мали з фронту вузькі відкриті ганки під накриттям, з виглядом у море. На стовбчикках ганків висіли разки червоного перцю, тикви

з довгими й вузькими шийками, вязанки тютюну й ще якихось рослин. Вузьке подвір'ячко, попід домом провадило до ділянки управної ріллі, у кільканадцять квадратних метрів величини, позаду дому, по тій же терасі. Там зеленів виноград, був тютюн та ще якась городина. Кукурудза росла скрізь.

Видно було, що тут довкруги мешкали мішано турки й греки. Це відразу можна було розпізнати по одягу й поведінці жіноцтва: Туркені, побачивши мене, втікали в хату, а гречанки з відкритим лицем з цікавістю приглядалися незвичному мандрівникові. Греки відрізнялися від турків своїм, наближеним до європейського, одягом. Все довкруги виглядало мальовничо, але й вбого. Місцеве населення, живучи в теплому підсонні на цих скелястих узбіччях, з незначним наносом землі, існує здебільшого зі збору й продажу тютюну, лаврового листа, винограду, фіг, оріхів (мигдалів) та оливок, з яких виготовляється добра олія та інших мізерних продуктів сільського господарства з їхніх маленьких ділянок ґрунту. Великі помаранчі, що нам так сподобалися, ростуть десь в глибині долини і їх довозять на продаж у Різе. Дещо допомагають людям прожити, або животіти, торгівля та найми.

Йдучи увесь час вгору та оглядаючи цю справді малозаторкнуту війною околицю, я опинився на вершку гори при невеличкому майданчику. В глибині його стояв дім, що своїм виглядом відрізнявся від довколишніх мешкальних домів. Крізь відчинені вікна долітав гамір. Я з цікавістю підійшов під вікно. То була їхня школа. У просторій світлиці сиділо, на матах, біля двадцятєро дітей. Перед ними на килимчику сидів зі схрещеними ногами вчитель, — старий мулла, з книжкою і паличкою в руках. Він читав час-від-часу з книжки якийсь речення, котре під рух палочки діти повторювали хором. То мабуть були речення з Корану. Побачивши мене, вони зніяковіли, перестали голосити й повернулися обличчями у мою сторону. Вчитель також мовчки дивився на мене. Мене приємно вразили їхні смаглі, округлі обличчя з гарними карими, великими очима. Помахавши їм привітно рукою, я відій-

шов від вікна. Виходячи з майдану на стежку униз, я чув затихаючий гомін їхніх дзвінких дитячих голосів.

Зійшовши у долину знову містком перейшов через потік та стежкою, по протилежному узбіччю досяг базарного майданчика. Тут ми всі зустрілись й пішли у каварню. В каварні випили по кілька чашок смачної, міцної турецької кави, що на наших очах приготувлялась на жевріючих вугіллях. Закусивши каву фігами, вийшли, щоб бути на час в маленькій пристані при впаді потічку у море. У той спосіб і третя й остання „таємниця”, або особливість Різе була наочно перевірена й наша цікавість задовільно заспокоєна. Взагалі ця подорож нам вдалась!

У Трапезунд ми приїхали вже затемна. Пароплав спинився чомусь не в звичному місці, а в далекому кінці східньої частини пристані. Тому, діставшись на беріг, нам довелось в п'ятому йти чималий шмат дороги до нашої дільниці. Скорочуючи собі цей шлях, ми простували, а може й блукали, довгий час якимись підгірськими стежками, крізь кущі й садки „новостройки” східньої частини Трапезунду.

Проходячи повз якесь обійстя, один з товаришів подорожі сказав, що тут можна дістати потайки коньяку. Перевіз алкоголю й продаж його в Трапезунді був суворо заборонений, тому нагода була привабливою. Ми склалися й поінформований товариш скочив по той коньяк. По досить довгенькому часі він вернувся з пляшкою в руках. Ідучи ми стали його пити. Ми йшли обережно по вузькій стежці, у невеличкій відстані один за другим, щоб в п'ятмі не розгубитися. Передній з нас находу відкрив пляшку й упив з неї та передав йдучому за собою. В п'ятмі не було видно, як смакував йому той коньяк. Коли черга дійшла до мене то й я з пожадливістю також пригубився до пляшки. Але вже з першого ковтка я з жахом і відразою відкинув пляшку від себе в кущі. То була якась наскудна мішанина бензини з вином! Так потайні продавці, переважно греки, використовували жадних алкоголю „руських” обманюючи й продаючи їм, за дорогу ціну, під видом алкоголю, всіяку іноді й небезпечну для здоров'я

мішанину. Вони знали що ніхто не буде з приводу цього скаржитись, бо злочин був обосторонній. В звязку з цим пригадалась нам „математична формула”, що окреслювала торговельний сприт місцевих гандлярів. Казали що: один вірменин рівняється двом грекам, а один грек — двом жидам! Розмовляючи з обуренням про це ошуканство, ми щасливо дійшли до своєї дільниці й розійшлись по хатах.

В осени 1916 р. приїхав у Трапезунд проф. А. Ю. Кримський,³⁹⁾ відомий український письменник і науковець-сходознавець. Він, хоч народжений в одному з найстаріших українських міст на Волині — Володимирі Волинському,^{39б)} був ближче звязаний зі Звенигородкою, на Київщині.⁵²⁾ Тут його батько мав дім, а я впродовж 1905-12 рр. вчився в Звенигородській Комерційній Школі.^{39а)} Але пізнати проф. А. Кримського довелось мені щойно навесні 1913 року, проїздом у Москві.

Проф. Агатангел Юхимович
Кримський
(За УРЕ, Київ, т. 7, стор. 398)

Проф. А. Кримський був членом науково - історичної комісії, що її вислала у Трапезунд Російська Академія Наук в науково-дослідчих цілях. Професор А. Кримський як сходознавець, з о к р е м а турколог, брав участь у всіх працях комісії, але чомусь не був з того задоволений. Він замешкав у якомусь пенсіонаті в французькій дільниці міста, а обідав в офіцерському зібранні.

Довідавшись про приїзд професора я відшукав його і ми сердечно, як „земляки”, відновили своє знайомство. Зовнішньо проф. А. Кримський мало що змінився від останньої з ним зустрі-

чі, лише нервові рухи його плечей та руки (смикання) стали дещо різкіші й частіші. Професор був вельми зайнятий своєю працею в комісії і тому спочатку ми рідко зустрічались. Наші взаємовідносини пожвавішали й затіснились щойно пізніше у квітні-травні 1917 року, напередодні й з настанням революції.

До жмуту вражень, за час мого першого перебування в Трапезунді, слід додати, що ані в місті, ані поза ним, я не бачив ніяких звірів, котів та собак, тих хатніх, на нашу думку, приятелів людини. Чи відсутність їх залежала від своєрідних турецько-іслямських умов побуту? Чи то було наслідком тодішньої загальної серед місцевого населення недостачі харчів?

Рівнож і ліси та гаї, в котрих мені довелось побувати, пишаючись своєю „вічною” зеленню, стояли мов зачаровані, німі й беззвучні. Ніякі птиці не порушували своїм співом і гамором їхньої своєрідності й тиші, хоч там їжі вони мали досить, а воєнна хуртовина їх не торкнулася. На мої запити ніхто не міг як слід пояснити мені це дивне явище...!

Описані побутові безпосередні враження можна доповнити й посередніми. Останні складались з друкованих і усних відомостей.

У першій групі важливим був офіційний звіт голови науково-історичної комісії — академіка проф. Ф. Й. Успенського^{40в}) Російській Імператорській Академії Наук про працю комісії, датований днем 10 серпня 1916 року. У ньому, між іншим, на стор. 1467-ій він повідомляв що: "... Хоч вже пройшло досить часу, після зайняття Трапезунду російськими військами (дня 5 квітня 1916 — Л. Б.), але в місті на кожному кроці відчуваються і дошкульно дають про себе знати не затерті сліди великої і ще недавно пережитої катастрофи. І що найцікавіше, звітував проф. Ф. Й. Успенський помітні тут не нищівні і викликаючі жах дії Марса (Бога війни — Л. Б.), про котрі ми звикли читати по часописах впродовж останніх двох літ. Ні! Трапезунд був обстріляний лише кількома стрільнями. Вони спричинили, щоправда, деякі ушкодження, але в

загальному не надали Трапезундові вигляду збомбованого міста. Трапезунд пережив інший струс, або докладніше кажучи — цілих два струси. Спочатку було огидне з навісисне — заплянованою жорстокістю звільнення турецько-грецького Трапезунду від вірменського населення. Наслідком того вірменські дільниці міста й доми були розграбовані й жалюгідно опустіли: виломані двері, розбиті скрині й шафи, випущена шерсть з матраців і пух з подушок, розкидані книжки й торговельні документи. Усі вартостеві речі, одяг, меблі, килими пограбували турки і ті хто їм помагав. Коли ми (рос. військо — Л. Б.) наблизились до Трапезунду, то більш заможні верстви турків завчасу виїхали з усім своїм майном, а за кілька днів, перед вступом руських у місто, місцеве грецьке населення доконало з турками, які лишились в місті, та їхнім майном, почасти награбованим у вірмен, те ж саме, що турки дозволили собі відносно вірмен. Усі дільниці Трапезунду, де було суцільне турецьке населення, були розграбовані, замки виломані, а знайдене по домах майно було перевезене в різні схованки поза містом. У своїй грабіжницькій діяльності греки мали цілком догідні умови, тому що в смузі російської займанщини безконтрольна влада тимчасово була передана місцевому грецькому митрополитові. Таким чином господарювання греків виявилось не гіршим за турецьке і до жаху винищення вірмен турками добавилась ще несамовитість грецького розграбовання турецьких дільниць. І тепер, ще пише проф. Ф. Й. Успенський, в першій половині червня (1916) Трапезунд не звільнився від жахів погрому, і тепер ще на кожному кроці, особливо поза головними вулицями, можна зустріти розкидані біля домів хатні речі, розчинені двері, вибиті вікна, і по-таємно з великою обережністю нишком проходячого місцевого мешканця, з метою скористати з уцілівших ще від погрому дрібних решток хатнього господарства. Таким був вигляд Трапезунду після зайняття російським військом.^{40д})

Серед усних відомостей були передовсім різні перекази, що їх нам приносив джура, буваючи по військових

коморах постачання, базарчиках та відвідуючи на місті своїх „приятелів” (греків, вірмен, турків), від яких він здобував бракуючі нам живностеві продукти. Переказували мені їх рівнож товариші по праці в корпусному будівництві. Вони назагал неприхильно сприймали все що бачили і діялось довкруги. Серед рядових „солдатів”, що брали участь в попередніх воєнних діях і мали ближчі взаємини з місцевим населенням, також кружляли різні спогади й перекази з тих часів. Безпосередніх зносин з місцевим населенням, зайнятого Трапезунду, я особисто майже не мав. Ніякої преси там, у той час, поза привозною з Росії, ми не мали. Тому всі жили тільки урядовими обіжниками, а поза ними чутками, переказами й здогадами. Дещо з того запам'яталось.

Наступ російської, нечисленної напочатку, армії на Анатолію, зокрема сухоходом, був швидкий і звитязний.²⁸⁾ Але гірську місцевість, бездоріжжя й незвичне підсоння вояки тяжко відчували. Від того постраждало також і місцеве населення.

Поспішно переходячи з гір долини і навпаки, із-за раптової зміни температури, „солдати” зігрівшись застуджувались. Багато з них захворіли на запалення легенів.

Бездоріжжя, бо на їх путі були тільки гірські стежки, утруднювало перевіз, враз з наступом, бойових, харчевих і помічних припасів. Доки наладналось постачання їх мулами, увесь початковий тягар перевозу (чи переносу) вантажів впав на місцеве населення. Воно, здебільшого турки, панічно втікали перед „завойовниками” їхнього краю.²⁸⁾ Але втікали переважно чоловіки, хлопці й дівчата. Багато жінок, різного віку, лишалися пильнувати обійстя й свого вбогого дорібку. Отже на їх жіночі плечі впав увесь тягар „переносу” тих вантажів. Їх примусово, оскільки вони своєчасно не встигали схватись по різних їм лише відомих гірських криївках, забірали з домів. Вони мусли на своїх плечах переносити різні припаси, а іноді й озброєння „завойовників.” Днями ті носійки умлівали, несучи на собі по горах вантажі, по ночах їх вояки гвалтували, а вранці знову їх гнали зморених і голодних

далі й далі! Вислідом того „звитяжний” шлях російської армії по горах Анатолії був рясно встелений трупами, а згодом кістьми, тих нещасних жертв російсько-турецької війни. Це нагадувало, мабуть, колишнє завойовання еспанцями середущої Америки та їхню поведінку з місцевим індіанським населенням кількасот літ тому.

Турки, втікаючи з Трапезунду перед наступом російської армії, тільки частинно встигали забрати зі собою своє рухоме майно. Решту вони лишали на місці, або нищили. Ці посліпні нищівні заходи торкалися не тільки всіляких приватних і державних річей та припасів, але й людей. Біля дванадцяти тисяч дівчат і хлопців, як кружляли по місту страхітливі чутки, турецька поліція і військовики скинули з прибережних скель у море, щоб вони не потрапили в руки „невірних”! . . .

Взагалі війна на російсько-турецькому фронті обосторонньо відбувалась упрощеними й жорстокими середньовічними способами, за таких же умов та обставин життя! . . .

РЕВОЛЮЦІЯ В ТРАПЕЗУНДІ

Так промайнув мені час від приїзду в Трапезунд при кінці вересня 1916 аж по квітень 1917 року.

Часописи з Росії доходили до нас майже з місячним опізненням. Тому про революцію в лютому — березні 1917 року в Петрограді ми довідались в Трапезунді щойно в половині квітня.

Відразу, після початкового приголомшення від тої звістки, почався спочатку несміливий, а потім все жвавійший „революційний рух” серед місцевої російської військової залоги в Трапезунді. Згодом він перекинувся й на всі військові частини й уряди вздовж цілого фронту.

Одним з зовнішніх проявів того руху була організація місцевого „Солдатського Армейського Комітету.” Я був обраний від українців у його члени. Засідання комітету відбувались в одному з нових будинків на старому місці, де була простора заля, влаштована навіть амфітеатр-

ром. На загальних засіданнях комітету збиралось до 200 представників. Майже всі трапезундські військові частини, відділи, уряди й установи були там представлені. Серед представників були — тут молоді військові старшини, урядовці, транспортовці, лікарі, а переважну масу творили рядові „солдати.”

Правообсяг і можливості комітету увесь час не були виразними. Він, поповнений згодом представниками з усього фронту, не став рішучим чинником і владою, бо командування військом і постачанням залишалось до останнього менту, хоч і „про око”, в руках корпусної військової влади. Отже „діяльність” комітету виявлялась здебільшого у „поглиблюванні” революції, в різного роду заявах загально-революційного змісту, переказуванні відомостей про перебіг і „здобутки” революції на теренах тодішньої Росії, справозданнях з місць, різних думках і побажаннях та вимогах про поліпшення стану й долі воїнів на фронті, тощо. В усякому разі своєю „діяльністю” комітет значно спричинився до розкладу російської армії на російсько-турецькому фронті й зовсім зник під кінець того розкладового процесу.

Комітет став копом для різного роду політиканів і пройдисвітів, що займались словоговоренням та простацьким політиканством. Перед у тому вела група молодих військових старшин, прихильників демократичних, загально-російських гасел в соціал-революційних формах. Решта послів були безчинними і йшли ніби то за ними.

Вся ця назверхня метушня не відображала дійсного стану справ, як в самому Трапезунді так і по всьому фронті. В дійсності вояки стрінули „революцію”, як закінчення нещависної їм і утяжливої війни та як поворот „до дому!” В міру поширення й поглиблення революційних настроїв ці гасла здобували все більше практичне значення і привели до цілковитого розпаду російської армії на турецькому фронті.

Місцеве населення ніякої участі в цьому „революційному” русі серед російських військовиків не брало, не шло про нього, або сприймало його байдуже.

Більша речева діяльність комітету відбувалась, здебільшого, в його „відділах.” Серед них пригадуються мені медичний і економічний відділи, оскільки мені довелося брати в них участь. З-поміж членів економічного відділу пригадую собі постать вояка, походженням з одеських греків. То був спритний пройдисвіт, справжній „одесит!” Він, під званням члена комітету, отже „урядової особи”, полагоджував на місті особисті зисковні справи серед необізнаних з дійсністю турецьких купців при головній торговельній вулиці. Він то „контролював” їх, то наче б „помагав” їм своїми „впливами” в колах російської окупаційної армії, хоч на це ані права, ані ніяких там знайомостей не мав! В медичному відділі було трохи краще, про що мова буде далі.

Одночасно зі загальним революційним рухом, зверхнім виявом якого був згаданий „Солдатський Армейський Комітет”, прокинулись і національні рухи серед різнонаціонального складу російської армії в Трапезунді й згодом по всьому фронті серед: грузинів, вірмен, поляків і українців. Була чутка, що й представники „молодотурків”,⁴⁰⁾ які боролись за національно-поступові зміни в Туреччині й переслідувані за це в своїй батьківщині, об’явилися в Трапезунді, але ми не мали з ними звязку. Ведучі кола комітету, в особі російських соціалістів-революціонерів, косо дивилися на національні прояви серед вояцтва й згодом, стоячи на засаді єдиної всеросійської демократії, рішуче виступили проти них.

Їхній стан тимчасово зміцнив приїзд в Трапезунд представника Тимчасового Російського Уряду. Він, хоч і грузинського походження, був всеросійської політичної настанови та закликав міцно тримати фронт і війну провадити далі. Пробув він, на жаль, лише кілька днів в Трапезунді, з „народом” не говорив, а нараджувався тільки з корпусним командуванням і скоро відіхав у Тифліс, де мав постійний осідок як представник Уряду на увесь Кавказ.

Український рух в Трапезунді започаткувався з самого революційного зриву. Він розвивався у двох напрям-

ках: громадському й військовому. В м. Трапезунді організувалася — „Українська Громада.” Вона складалася з кількох більш національно свідомих військових старшин, урядовців та рядових солдатів. Я був також одним з її організаторів. Взаємовідносини між усіма членами громади, без огляду на звання й степені були товариськими на громадсько-національній підставі. Громада здобула собі окреме приміщення, в якому по вечорах сходилися її члени й гості, відбувалися там всілякі наради, виголошувалися довідкові доповіді загального і українського змісту. Були там деякі російські часописи, а останніми часами навіть і українські. Громада мала завдання національно усвідомлювати солдатів українського походження, залучати їх у місцевий український рух та сприяти українізації війська в Трапезунді й вміру змоги по всьому фронті. Дивлючись на її тодішню діяльність з історичної перспективи, треба відзначити, що ці завдання вона сповнила досить добре. Між іншим серед її членів був національно-свідомий солдат з с. Озірної, біля м. Звенигородки, який, як потім виявилось, знав мого батька. Наслідком того встановились між нами близькі взаємини, а через нього й з іншими членами громади.²⁹⁾

З хвилиною вибуху революції й початків українського життя в Трапезунді я брав у них діяльну участь. Про перебіг подій та настрої я докладно повідомляв проф. А. Кримського. В громаді на моє прохання професор відбув кілька гутірок-доповідей з царини української історії й на поточні політичні теми з української точки погляду. Професор не відзначався ані лекторськими, ані популяризаторськими здібностями. Але слухачам дуже сподобалася його простота в обходженню й те, що така визначна українська особа перебувала серед них. Окрім того було там декілька солдатів із Звенигородщини. Вони трохи знали наших батьків і садибу, властиво дім Кримських в Звенигородці. Тому звязок із слухачами був відразу встановлений з обопільним задоволенням.

В громаді я пізнав кількох військових старшин та національно-свідомих солдатів, що дізнавшись про її існу-

вання, позголошувались, потягаючи за собою менш свідомих або малодіяльних. Між ними був підстаршина Брова,^{40а}), який пізніше відіграв важливу роль в українському середовищі в Трапезунді.

Серед старшин відзначався національною свідомістю та енергією Грицько Хименко,^{40б}) старшина 11-го пішого Карського полку, що був розташований в Трапезунді. Він був родом з Київщини, отже моїм „земляком” і ми швидко заприятелювалися. Середнього росту, літ біля 30-ти, сухорлявий, шатен з дещо пошпетеним віспою обличчям, він не відзначався ані своїм виглядом, ані освітою, маючи за собою тільки середню школу й військове школення, але був завзятим, патріотом, мав оформлений політично-поступовий світогляд, настирливість та організаційні здібності.²⁹)

Гр. Хименко мав уже потаємний зв'язок з декількома старшинами у своєму полку, також свідомими українцями та старшиною — гармашем, що керував гарматним відділом у сусідній з Трапезундом Платані. Всі вони у свою чергу мали вплив на вояків українського походження в своїх чотах, сотнях і батареях, які їм довіряли й були в разі чого у їхньому розпорядженні.

Гр. Хименко мешкав не в касарнях а на приватному помешканні. Я майже що другий день відвідував його і ми розмовляли на різні біжучі теми, а особливо про „українізацію” нашого 5-го Армейського кавказького корпусу, що займав Трапезунд і прилягаючі до нього відтинки фронту. Для нас було ясным, що українські вояки корпусу опинилися на фронті й воювали не по своїй волі, за чужі їм і нам загально-російські інтереси. Рівнож ми погоджувались, що з настанням революції ми всі звільнились від того обов'язку. Будучи громадянами України вони й ми повинні боротися тільки за справи України. У нашому випадку Україна не була в стані війни з Туреччиною і нашим воякам тут нічого було робити. Вони повинні залишити зайняті ними турецькі терени й відїхати в Україну в розпорядження української влади!

То були ясні теоретичні заложення, але здійснити їх на практиці не було легкою справою, не дивлячись на наче б то сприятливі для того настрої. На перешкоді був передовсім брак виразної національної свідомости серед вояків; їх розпорошення по фронті серед різнонаціональної маси їхніх товаришів, з перевагою москалів; незначна кількість свідомих старшин — українців; ворожість всього оточення до українського національного руху й самоопреділення наших людей та гуртування їх в окремі для того відділи. Окрім того раніше вщеплене їм поняття карности, залежність від всілякого роду начальства, як по військовій так і по лінії постачання, нерішучість і безчинність вояцьких мас, брак відповідних організаторів і т. п., і т. п. обставини й причини стояли на перешкоді.

Деякі з цих обставин помогла перемогти подекуди революція, але несвідомість, затурканість та нерішучість вояцьких мас і брак організаторів по давньому стояли на перешкоді. Доводилось починати передовсім з навязування довірочних звязків з більш свідомими старшинами і вояками для ширення національної свідомости серед вояків українського походження. Щойно слідуючим організаційним етапом могло бути виділення їх в окремі українські відділи і потім зведення всіх до Трапезунду для відїзду в Україну. Але для здійснення цих задумів потрібний був час та пригожі обставини. Наразі навіть думки у цьому напрямі зустрічали рішучий спротив з боку корпусного російського командування. Воно вважало того роду почини за зраду Росії й ослаблення фронту та погрожувало за це різними карами і то у военний час! Тому доводилось поки що обмежитись ширенням відповідних „шепталних” відомостей між старшинами й вояцтвом українського походження, вичікуючи на більш пригожі для здійснення наших замірів обставини.

Того роду „потайні” довідково-усвідомлюючі заходи знаходили прихильний відгомін серед вояцтва. Вони жваво обмірковували ці питання між собою, викликаючи тим незадоволення й суперечки з іноплеменними товари-

шами. Відомості поширювались і справа сприймала характер явного масового руху в напрямі „українізації” корпусу.

Це викликало занепокоєння серед москалів від низу до гори. Їхні старшинські кола, особливо члени російської соціал-революційної партії, сторонники єдиної демократичної в майбутньому Росії, мабуть в порозумінню з корпусним начальством, заповіли, в стилі тих нових часів, велике віче для обговорення цих „руїницьких” на їх думку чуток.

Збори відбулись в одну з найближчих неділь в місцевому грецькому театрі. Члени громади, наші військові кола й автор цих споминів у тому числі, також пішли на ці сходи. Мені було трохи лячно, тому що доповідачем був військовий старшина, досвідчений російський соціал-революційний діяч і один з членів президії „Комітету Солдатських Депутатів”, а ми не мали поміж себе „сили”, щоб могла йому дорівняти.

Театр, майже на 2,000 місць, був переповнений. На наше щастя, доповідач, мабуть, знехтував слухачів, що склалися, на його думку, лише з сірої солдатської маси. Він у своїй доповіді, виголошеній повчальним тоном, вживав різних утертих, відживших, загальних і непереконливих тверджень супроти національних рухів, в тодішній Російській Імперії, говорив про єдину демократичну Росію й закликав вести війну до „побідного кінця!” В нашому випадку він, маючи мабуть якісь відомості й вказівки від корпусного командування, різко висловився проти національних формувань у війську, зокрема негречно виступив проти українців, закликаючи вояків не піддаватись підшептам цих „зрадників спільної російської батьківщини!”

В обговоренні доповіді мені довелось першому забрати слово. Я досить легко заперечив всім твердженням доповідача, тому що він сам не був, як то кажуть — „на висоті свого завдання.” Слухачі гучними оплесками засвідчили, що стоять по моїй стороні.

Самовпевнений доповідач був здивований, зустрівши супротивника рівного йому. Одночасно його вразила смілива постава слухачів. Але ще в більш прикрому становищі він опинився, коли з-поміж солдатів — українців почали виступати один за другим промовці, які навязуючи до моїх слів, в острій і влучний спосіб по своєму стали критикувати його твердження й гасла, беручи приклади з поточного, практичного, життя, при тому з антиросійським наставленням. Тоді він зовсім зник, не став їм відповідати й оголосив зібрання закінченим. Ми розійшлися з почуттям задоволення від поразки зарозумілого загально-російського патріота.

Цей успіх напутив нас зробити наступний сміливий крок в організаційно-освідомлюючій діяльності. Стали видавати, без ніякого дозволу — „Вісті Української Громади м. Трапезунду”, періодичний орган, двічі на тиждень під редакцією Гр. Хиценка,^{28a}) він же й був спонукачем і душею цього почину. Я взяв діяльну участь, вміщуючи там низку статтів і заміток різного роду. Впродовж травня й червня 1917 року вийшло п'ять чисел (чч. 1-5) того часопису. Кожне число було на чотирьох сторінках, вигляду газети, розміром біля 50x35 см., накладом у кілька сот примірників. Відтоді почалась моя журналістична праця.²⁹) Друкувалися „Вісті” в місцевій грецькій друкарні заходами редактора. Турецькі й грецькі хлопчики розпродували часопис по цілому місту, частину висилалось безплатно на фронт. Недобір в касі покривав Гр. Хищенко й почасти ми всі складались на покриття рахунків друкарні.

Моя інженерно-технічна праця цілком припинилася. Я повністю віддавався загально-громадській і, головно, українській національно-організаційній діяльності. Увесь час я проводив на нарадах з місцевими українськими діячами, особливо зі згаданим Гр. Хищенком, в Українській Громаді та в оглядинах Трапезунду і його околиць. Цьому сприяла обставина, що проф. А. Кримський мав більшій вільного часу, ми частіше зустрічались й проводили час разом.

Під час наших зустрічей професор оповідав мені про працю Трапезундської Історично-Наукової Комісії,⁴⁰⁾ іноді ми сходили й на українські теми.

В своїх споминах проф. В. Іванис згадує що — „... До Трапезунду на другий день по вступі до нього рос. військ, (тобто 6 квітня 1916 — Л. Б.) прибула воєнно-історична комісія, що збирала матеріяли для історії. Очолював її капітан-інвалід Колобов, входив у її склад маляр Лукомський і фаховий фотограф.” (т. I, стор. 161). Про діяльність та висліди цієї військової історичної комісії мені нічого не було відомо.²⁸⁾

Незабаром після того прибула також до Трапезунду, в тодішніх ще небезпечних воєнних обставинах, на міноносці, Науково-Історична Комісія Російської Імперат. Академії Наук.^{40д)} Вона була вислана на „турецько-кавказький фронт воєнних дій для охорони й реєстрації пам'яток старовини, але діяльність її із-за великих труднощів в обставинах війни та із-за браку засобів, обмежилась на початках лише теренами міста Трапезунду.” Комісія складалась з кількох осіб. Очолював її академік проф. Федір Іванович Успенський, відомий і заслужений науковець-візантолог.^{40в)} Позатим членами Комісії були: проф. Ф. И. Шмит та мистець Клуге. Згодом у праці Комісії взяв участь член Російської Державної Думи — Ф. М. Морозов, а біля організації, заходами Комісії, місцевого історично-археологічного музею помагав окружний начальник — С. Р. Минцлов та інші. Позатим Комісія користалась з найменших місцевих сил: мистців, фотографів та робітників. Великий Князь Микола Миколайович (?), намісник російського імператора на Кавказі й головно командуючий Кавказьким фронтом, зичливо ставився до діяльності комісії. За його наказом генерал А. В. Шварц, тодішній начальник Трапезундського Укріпленого Району, допомагав комісії своїми адміністративними розпорядженнями по району. Склад комісії, впродовж 1916-17 рр., дещо мінявся, приміром у червні 1916 від'їхав проф. Шмит, натомість з осені 1916 прибув до Трапезунду проф. А. Ю. Кримський, тюрколог.³⁹⁾

З часом засяг праць і успішні висліди діяльності Академічної Комісії в Трапезунді поволі поширювались і побільшувались. Досліди Комісії провадились, після тодішніх відомостей проф. А. Кримського, головню у двох напрямках: вивчення історії Трапезунду й краю (вілайету) на підставі ще існуючих пам'яток та збирання різних писаних документів, зокрема в ділянці місцевих земельних відносин. Проф. А. Кримський брав участь у всіх працях комісії, але чомусь не був з того задоволений.

Час від часу ми обходили пам'ятки, що ними опікувалася згадана комісія, й професор поясняв.^{40, 40д}) У той спосіб, несподівано, мої попередні відомості про Трапезунд збагатилися й то з такого високо-наукового джерела, яким був проф. А. Кримський, визначний сходознавець.

Поволі ми оглянули у той спосіб колишні поганські святині Трапезунду. Особливо затямився мені храм, присвячений богині Діянні.⁴¹) Він знаходився в межах старого міста й був, мабуть, збудований в початках його заснування. Вони сягають VIII-го століття до нашої ери, коли Трапезунд був заснований як грецька, поганська у той час, колонія Синопу.⁴²)

Колись той храм пишався, мабуть, на просторому майдані, а тепер, оточений впритул з двох сторін високими кам'яницями, виходив тільки одною, подовжньою стіною на бічну вуличку середмістя. Будинок непоказний з зовні, без оздоб, увесь від давности осів в землю. Був він до трьох-чотирьох метрів заввишки, біля 15-20 завдовжки і біля 7-8 метрів завширшки. Його стіни складались з камішних брил у пів метра завгрубшки. З вулички входилося у нього крізь вузькі двері в подовжній стіні, з кам'яним порогом і двома кам'яними ступнями униз. Вони були стерті часом і численними відвідувачами впродовж тисячеліть. Долівка в подовгастій залі була встелена кам'яними, також ушкодженими плитами. Крізь вузькі, заграганні вікна, по одній стороці від вулиці, ледь пробивались слабенькі смужки світла. В півсутіні, в протилежній, чолоній, стороні залі, при стіні, було кам'яне підвищення,

поміст, на якому в давнині красувалася статуя богині Діяни, пояснив мені професор.

Довкруги все припало віковичним пилом й були ознаки вогкості. Не дивлячись на це в порожній, занедбаній, півтемній залі, панувала якась тиха й глибока врочистість. Кожний куток, кожна дрібничка свідчили про тисячолітню давність храму. Навіть ноги інакшевіруючого відвідувача, мимоволі згинались до клякання й віддання пошани цій римській богині, яка, хоч невидима, але й досі здавалось перебувала в мурах святині, їй присвяченій.

Наші предки також вклонялись їй як Артеміді Тавридській, якій Леся Українка присвятила свій надхненний твір.⁴³⁾

Згодом ми відвідали, знаний мені вже, зруйнований колишній християнський скельний монастир Св. Лазаря, розташований у гірських печерах над містом. Пояснення проф. А. Кримського підтвердили й уточнили мої здогади про його походження й історію.²⁸⁾

Але найбільше враження мав я від відвідин руїн акрополю Трапезундських царів. Його я сам не зміг досі оглянути із-за віддалення від міста. Тут професор, обводячи мене по акрополю, зробив при тому виклад з історії м. Трапезунду й Трапезундської Імперії. Звичайно я можу його тут переказати тільки в загальних зарисах і то в скороченні.^{2, 34, 39)}

Трапезунд, заснований, як було згадано, десь у VIII-му столітті до нашої доби, як колонія м. Синопу, має відтоді довгу, багату й жорстоку в події й зміни історію. Він належав, згодом, як і вся майже Мала Азія і Чорноморське сточище у II-I ст. ст. до нашої доби, до поган. Понтійської Великодержави Мітридата VI. Великого, зі столицею у Синопі. До цієї великодержави, між іншим, належали й землі сучасної Південної України. Після розгрому її Трапезунд довгий час, від I-V ст., входив у склад теж поганської Римської, а потім впродовж V-XII ст. ст. християнської Візантійської Імперії, зі столицею в Константинополі. Від XIII ст., в звязку з розгромом Візантії хрестоносцями, тут зорганізувалася від 1204 року, при допо-

мозі грузинської цариці Тамари, грецька християнська Трапезундська Великодержавна. Впродовж усього свого існування Трапезундська Великодержавна безперервно боролася з зазіханнями генуезців, венеціянців, наїздами монголів, воювала з сусідніми вірменськими й грузинськими державами й різного роду турками. Наслідком постійних війн, повстань, палацових переворотів та зміни напрямів торговельних шляхів, держава поволі підупадала й врешті її остаточно розгромили турки у 1461 році. Відтоді „вогнем і мечем” стверджується іслямська турецька доба Трапезунду. Він опиняється згодом в складі Туреччини. Від весни 1916 року його зайняла російська армія і перебувала тут до кінця 1917 року. Після того, додаймо наперед від себе, на переломі 1917/18 років володіли кілька місяців Трапезундом українці, а після їх від'їзду, від початку 1918 року й по сьогоднішній день Трапезунд знову повернувся в склад Турецької держави. В наступний за тим революційний час турецького національного, новітнього відродження турки винищили, по традиції, вірмен та прогнавши у 1923 році греків, доконали цілковите „отурчення” Трапезунду. У такий спосіб впродовж майже трьох тисяч літ колишня, чисто грецька колонія перетворилась, розвинувшись, у велике цілковито турецьке місто.^{2, 39, 43а)}

Для дослідника історія Трапезунду є невичерпним джерелом матеріалів, — з історії Малої Азії, Кавказу, усього Чорноморського сточища й частини Середземномор'я, бо вона з ними забулюється. В ній послідовно й мішано виступають впродовж тисячоліть чинники: поганський, християнський і іслямський. Трапезунд був на перехресті культурно-релігійних, торговельних і політичних рухів, подій та впливів в цій частині Європи й Азії. Зокрема вивчення його історії вельмиважливе також для розуміння історії України.

Заснування акрополю й розбудова Трапезунду припадають на час тривання Трапезундської Імперії впродовж XIII-XV ст. ст.^{34, 40д)} а Акрополь був розташований у кількох км., на захід, від міста, на вузькій смугі терену, на

схилах гори. Продовгасту смугу терену, що починалася від моря і пнялася вгору, ділила впоперек на дві нерівні частини невисока круча. Між морем і нею довгий скелястий схил гори заріс кущами й рідкими деревами, а на вершку кручі, що творила природню теренову ступінь, під горою виднілися руїни палацу. По обох подовжніх сторонах теренова смуга була обрамована кам'яними мурами. Вони тягнулись по її сторонах згори до самого моря. Західні мури були менші й в гіршому стані. Їх руїни лежали досить низько при землі. Зі східної сторони від міста, натомісьць, вони були потужніші. Вони, хоч були також в руїнах, височіли ще майже на три-чотири метри заввишки й були біля метра завтовшки. Зі сторони моря акрополь був відкритий, без захисту.

Гірською стежкою, колишньою дорогою, через приморську частину Акрополю, ми вийшли на верх кручі. Поверхню її вкривав палацовий майдан. Він у свою чергу був оточений довкола внутрішніми мурами, з ширшим в'їздом зі сторони моря. На майдані, встеленому мармуровими плитами, була криниця; значну глибину її годі було збагнути, бо дна не було видно. Вона також була оцембрована білим мармуром. Від сторони моря, впритул до внутрішніх мурів, були руїни якихось будинків. Такіж руїни, тільки в кращому стані, були й під східним муром. Крізь них можна було вийти поза акрополь. В глибині майдану, під горою, стояли, в досить добромu стані, передом до моря, руїни палацу. При західній стороні майдану, між в'їздом і горою також були руїни біля палацових приміщень. Крізь них був вихід у гори.

Серед цієї, західної, групи руїн стояла палацова каплиця. Вона була в найкращому поміж ними стані, зі стінами й склепіннями. Ми зайшли в середину й оглядали малювані по її стінах кольорові образи. У вівтарній частині ікони були мозаїкові. Вони добре, на своїх шістьсот літ, збереглись. Серед них, по правій стороні, була мозаїкова ікона Св. Євгена, до того часу незнана науці й уперше віднайдена Комісією. Щоправда в Трапезунді була стародавня церква з XI ст. з монастирем при ній, присвячена Св.

Євгенові, „покровителеві” тодішнього християнського грецького Трапезунду. В ній знаходилася його гробниця. В тій церкві та й в інших були теж образи, але, на жаль, вони були в такому знищеному стані, що годі було собі уявити справжній їх вигляд. Тут же, в палацовій каплиці, мозаїковий образ Св. Євгена з хрестом у правій руці був в добротному стані і світлини зроблені з того образу збагатили християнську іконографію.^{40д}) (чи патрологію).

Св. Євген, за часів раннього християнства, „спасався” в околиць лісах, там його знайшли переслідувачі християнства й замордували з наказу влади. Ми побували по всьому шляху, як він утікав, гірськими стежками, долинами, крізь оливкові гаї, аж до місця вбиття.

Стомлені після такої прогульки ми зайшли до малої турецької каварні, за містом, де випили по 10-14 чашок (горняток) міцної кави нараз,^{*}) заїдаючи свіжо-зірваними з дерева, стиглими, рожевими в середині, фігами й обговорюючи щойно бачене. Акрополь, хоч і в руїнах, зробив на мене сильне враження. Кам'яні й цегляні мури його були біло-кремового кольору. Архітектура будинків і палацу в гелленістичному стилі^{37а}) справляла легке мистецьке враження. Відчувалася у тому грецько-орієнтальному поєднанні якась особлива запашна краса.

Одним з осередків праць комісії була християнська святиня, а потім мечеть, присвячена Св. Софії.^{34, 39, 43б}) Величаво й розлегла її будова з XIII-XIV століття, виконана на взірць Св. Софії в Царгороді, пишалася за містом,^{40д, 43б}) на ринку. Прибудовані зчасом впритул до неї ринкові будиночки російська військова влада знесла на жадання комісії. Будинок був у доброму, хоч занедбаному стані, з зовні, й внутрі. Ми увійшли в середину й професор пояснив, що турки не понищили християнських образів по стінах, а тільки замалювали, або затинкували їх. (Отже згодом все це можна буде відновити. В товстелез-

*) Турецькі чашки в Трапезунді були майже втричі менші за європейські. До того вони наполовину вицопнені кавовими осадами (фусаами), які разом з чашкою забирав послугач, подаючи взамін нові вицопнені чашки кави. Тому іноді ми випивали їх і більше число нараз.

них стінах храму були в деяких місцях наче б то заховані потайні проходи. Долівка була встелена брудними й пошкодженими килимами й матами. На них височіли у кілька рядів вгору скрині з зібраними комісією документами. Скрині ті, подовжньої форми, були місцевого виробу, розмальовані й оздоблені різними примітивними візерунками. Населення вживало їх для переховання одягів і хатніх речей. Вони були зібрані з довколиці й звезені сюди для складення в них згаданих документів. Самі по собі ці скрині були вже цінними побутовими предметами, зразками народнього мистецтва. Скрині, враз з документами в них, мали вивезти в Росію для науково-дослідчих цілей, говорив професор. Він був проти цього, бо населення позбавлене цих документів, що свідчили про земельний уклад краю, потрапить у безладдя, з якого будуть користати різні пройдисвіти, греки в першу чергу. Так було, приміром, з залишеними турками домами й помешканнями. Кращі з них поспішно позаймали греки, доказуючи потім, що вони в них мешкали віддавна.⁴⁴⁾ Взагалі, скаржився професор, його в комісії використовували як знавця турецької мови, але зовсім не рахувалися з його думками. Я зрозумів тоді чому професор не був задоволений зі своєї участі в працях комісії.

У хмарні, напів дощові, дні професор мав пригнічений настрій. Одного разу ми сиділи у такий день на березі Чорного моря. Професор розбалакався на тему нашої, довго очікуваної революції. Він недовіриливо ставився до неї. Наприкінці з сумом зазначив, що мабуть, українські селяни не втримають й втратять у перебігу революції здобуту землю. То було правильне передбачення!...^{39, 44а)}

Час йшов, події швидко чергувалися. Мені довелося від'їздити з Трапезунду. Коли я, по кількох місяцях вернувся, то професора А. Кримського вже не було, він виїхав в Україну.

Беручи участь в діяльності „Солдатського Армейського Комітету” й зустрічаючись з проф. А. Кримським, мені доводилось частіше бувати на головній торговельній вулиці Трапезунду. Проходячи якимось нею, я побачив перед

якимсь будинком елегантне лядо (фаєтон), запряжене парою маленьких коників і з візником на козлах. Довкруги їх оточувала, аж до дверей будинку, вулична юрба „підлітків.” Йдучи по протилежній стороні вулиці я також зупинився і приглядався невиданому у ті часи на вулицях Трапезунду явищу. „Виїзд” той, мабуть, належав якомусь великому багатієві, або дуже визначній особі, бо у той час навіть заможний мешканець міста, міг спомогтися тільки на коня, мула або ослика, на якому сам їздив і возив всякі вантажі. Простий смертний і біднота могли тільки пішки ходити й на собі нести своє майно.

По хвилині чекання юрба подалась взад і з дверей вийшли дві в європейському одязі молоді грекині. Вони всіли в лядо й під час того я зміг їх добре оглянути. Вони були чорняві, стрункі, з великими горбатими носами на білих як мрамур обличчях. З них гляділи гарні, з острим, гордим, поглядом і призирством, очі. Постать кожної з них скидалась на мрамурову статую з камінним виразом лица. Якийсь неприємний холодний повів йшов від них. Коні рушили й лядо повільно покотилось униз вулицею, заповненою пішоходами в обох напрямках.

Багаті трапезундські греки посилали своїх дітей у середні й вищі школи в Францію. Вертаючи додому, приміром абсолюенти зі Сорбони, вважали себе вищими істами й „копили губу” перед іншими. Можливо що й ці дві гарні грекині належали до такої вищої „касти”⁴⁴)

Іншу знову ж „пригоду” я мав вже не з грецькими жінками, а мужчинами. Довідавшись з часописів про ніби то вихід українських грошей я метнувся по грецьких банках Трапезунду, щоб їх купити. Але жоден з них нічого не чув і не знав про „якусь там Україну” та ще й про її „гроші”, хоч я пропонував за це добру ціну! Вони були певними здивовані й збентежені моїм запотребуванням.

І дійсно — Уряд Української Народньої Республіки надрукував і випустив щойно від 23 грудня (6 січня) 1918 року в обіг перші українські гроші в купюрах по 100 карбованців з написами українською, російською, польською

і жидівською мовами.⁴⁵⁾ Повернувшись згодом в Україну, я довідався про це й пригадуючи собі свої настирливі, передчасні, домагання українських грошей, яких ще тоді не було, від грецьких банкірів в Трапезунді, я був дещо засоромлений. Вони справді були „всезнаючими” й неперевершеними в торговельно-фінансових справах людьми! . . .

У своїй діяльності „Солдатський Армейський Комітет” звернув увагу, між іншим, на незадовільний стан здоров’я вояків на фронті, головно на відтінках розташованих далі від Трапезунду, в глибині Анатолії. Із-за браку свіжих харчів, серед них став ширитись шкорбут (цинга). Від того кривавилися ясна й випадали зуби. Вояки ставали хворими й небоездатними. Після обстежень та обговорення цього нещастя, члени медичного відділу комітету, разом з військовими лікарями, прийшли до висновку, що єдиним порятунком у тому положенні було вживання витяжки з ягід журавлини (клюквенного екстракту), багатої на вітаміни. Його, на жаль, бракувало в корпусних припасах, а начальство легковажило загрозу й не поспішало зайнятися цією справою. Тому комітет обрав двочленне посольство, складане з автора цих рядків та військового старшини, — грузина. Їм доручено їхати в Москву до відповідних медично-санітарних чинників і комор, щоб здобути потрібні ліки. Вибір посольства був невдачним. Я був замолодий для таких доручень. Маючи тоді біля 22 літ не мав відповідного життєвого досвіду й вміння обходитись з людьми. Другий член посольства — грузин, старший за мене, попри лицарські й товариські прикмети своєї нації, відзначався легковажністю й пересадним нахилом до вина й жінок. Це зле відбилося згодом на праці висланців та спричинило почасти незадовільні її наслідки.

Тим часом, не дивлячись на спротив корпусного начальства і взагалі москалів, „українізація” вояків корпусу продовжувалась. Вона несподівано для нас, організаторів цієї акції, перейшла зі стану усвідомлювання в чинні події. З 11-го пішого Карського полку, розташованого в Трапезунді, виділився самочинно майже курінь вояків

(козаків) зі старшинами. Вони силоміць захопили окремі касарні. На умовляння начальства повернутись у полк і погрози припинити постачання харчів, вони відповіли у свою чергу погрозами здобути силоміць те, що їм належить! В повітрі запахло „бунтом” і небезпекою вжиття сили для його утихомирення. Полк складався здебільшого з москалів, уродженців центральної Росії, які неприхильно ставились до українців і корпусне начальство могло їх для того використати, але не наслідилося й справи були поладжені тимчасом компромісово.

У розташованій на захід, ближче до фронту, Платані біля Трапезунду, так само зукраїнізувалася гарматня частина під керівництвом енергійного й національно-свідомого старшини. Надходили відомості що те саме почало відбуватися подекуди й по інших військових частинах фронту. Цей рух проходив самочинно, з перешкодами. Всі вояки віддавали себе у розпорядження української влади. Досі рухом українізації керував Гр. Хименко, разом з українськими старшинами Карського полку, в порозумінні з Українською Громадою.

Але незабаром зясувалося, що їм бракує не тільки організаційних здібностей, а й відповідної поваги, як по відношенню до вояків, так і корпусного начальства. Тому українізатори скористали з моєї поїздки у Москву й уповноважили мене в поворотній дорозі заїхати в Київ, повідомити українську владу про український військовий рух в трапезундському районі та просити прислати представника (комісара, як тоді казали), який очолив би цей рух і довів його до кінця, цеб-то вивіз сформовані частини в Україну.^{45а})

Мій начальник в корпусному будівництві, не дивлячись на те, що я зовсім відбився від праці, на яку приїхав у Трапезунд, по давньому зичливо ставився до мене. Довідавшись про мою запроєктовану подорож він передав своїй дружині, через мене, в Батум, дві пляшки добротної оріхової олії з відповідним листом і просив здоровити її від нього.

Зо всіма цими дорученнями, отримавши відповідні виказки й гроші, ми виїхали при кінці червня 1917 року в Москву й Київ.

ПОДОРОЖ У МОСКВУ І КИЇВ

Ми виїхали спершу пароплавом до Батуму, а звідти вже залізницею через Тифліс (Тбілісі), Баладжари й Ростов на Дону в Москву.

Маючи час до відходу поїзду, я відвідав впродовж дня в Батумі дружину мого начальника й виконав його доручення. Дружина начальника, вірменка, середнього росту, літ понад 40, вродлива чорнявка, зробила на мене миле й приємне враження, була інтелігентною. Вона дякувала за доручене їй, і наче б то привітно розпитувала за чоловіка, але — була саме на відходному з якимсь молодим російським військовим старшиною, тому я там не забарився. Вернувши згодом у Трапезунд, я склав звіт начальникові з відвідин його дружини, але про старшину при її боці я йому не згадував, щоби не смутити старого. Зрештою вона йому в міжчасі сама писала у тих справах і він мені дякував.

Мій товариш-грузин, у свою чергу, вільний час в Батумі присвятив відвідинам численних знайомих, яких він мав скрізь.

Наш вагон був зручного прямого сполучення з Батуму до Ростова, але мій супутник рішуче зажавав висісти в Тбілісі, щоб побачитись з ріднею й полагодити якісь особисті справи. Я мусів пристати на це й ми перервали нашу подорож.

Будучи в Тбілісі, ми відвідали, між іншим, славнозвісні місцеві сірчані купелі. Джерельну воду, що текла з гори, уйняли в рури, вздовж яких побудували купелевий будинок. Він складався, окрім просторих сіней, з коритарів та окремих переділених легкими стінами світличок. Кожна світличка мала роздягальню, з ослончиком і вішаками та водоймище. У нього крізь кран вливалася сірчана вода. З другої сторони брудна вода стікала іншою трубою.

Водоймище, обкладене кахлями, було квадратової форми, розміром біля чотирьох стіп по боках та біля одної стони завглибшки. Прозора жовтувато-зеленої барви вода з запахом сірки, була теплувата й приємна, але купатись в ній із-за тісноти й мілкої води було годі, можна було тільки сидячи в водоймищу бовтатись у ньому та обливатись тією водою. Мила в купелях не вживалося, бо вони мали не чистотний, а скоріше здоровельний характер. Все ж таки я вийшов звідти по годині відсвіжений і відпочилий. Ми купались нарізно у віддалених від себе світличках. При тому грузин натякнув мені, що матиме в своїй світличці жіночу обслугу.

На другий день ми продовжували подорож залізницею. В Тифлісі йому як старшині, а мені як військово-му урядовцеві, дали в першій клясі окремих переділ, у вагоні безпосереднього сполучення з Ростовом на Дону. В переділі було нижнє сидіння, оббите по давньому червоним, але вже знищеним плюшем на чотири-пять осіб і таке ж ліжко вгорі.

З нами, в тому ж переділі, їхала ще й якась пані, як потім з'ясувалося дружина капітана з Тифлісу. Вона відвідувала чоловіка й верталась домів у Харківщину. Її проводив, у ті неспокійні часи, довірений джура капітана. Ми вигідно розмістились внизу, лишаючи горішнє місце комусь з черги на ніч. Джура тинявся по коритарі вагону. Наша супутниця, півукраїнка, півмосковка, шатенка, літ під п'ятдесят, повнішого складу, була милою і інтелігентною, тому час швидко минав у товариській гутірці.

Підкавказькими просторами, за Баладжарами, ми їхали вже поночі. Коли виникло питання, кому ж спати на горішньому ліжку, то грузин раптом заявив, що він почуває себе „не цілком добре” й тому полізе нагору. Пані капітанова розляглася на долішньому сидженні головою до вікна, а я примостився в її ногах, в кутку при дверях. За ними, в коритарі, на долівці, спав джура, підмостивши під себе шинелю. Поїзд ритмічно хилитався на ходу й цокав колісьми. Всі під той такт почали куняти.

Раптом на горішньому ліжку почувся стогін від якогось болю. Наш грузин швидко сповз униз і кинувся прожогом у двері, там спіткнувся об сплячого джуру й покотився долу по коритарі, схопився й знову зі стогоном подався в чепурню. По хвилі він вернувся звідти з головою обмотаною мокрим рушником і з трудом виліз на своє місце. Там увесь час він вертівся й стогнав. У такий неспокійний спосіб пройшла нам вся ніч, а десь після півдня ми вже під'їздили до Ростова на Дону.⁵⁾

Тут треба було перечекати кілька годин і пересісти в інший поїзд.^{5а)} Грузин залишився на залізничному двірці, а я найняв візника й поїхав з капітановою оглядати місто. Їдучи головною — Садовою вулицею, вона раз у раз спиняла візника й сходила оглядати різні жіночі речі виставлені в вікнах крамниць. Врешті навіть дещо купила, на жаль, за мій рахунок.

Вернувшись по кількох годинах з міста, ми застали грузина зовсім хворого. Почекавши трохи, всіли в поїзд безпосереднього сполучення з Ростова на Дону у Москву. Після кількох зупинок капітанова з джурою пересіли у свій місцевий поїзд, а ми поїхали далі.

В Москві⁴⁶⁾ ми зупинились чомусь по різних гостинницях. Грузин, покликаючись на свою неміч, примістився в якійсь непоказній грузинській гостинниці. Наслідком того перших два тижні ми майже не бачились, бо він впродовж того часу, двічі на день відвідував лікаря. Згодом, коли йому покращало, він навязав зносини з якоюсь урядничкою, яка конче хотіла мати від нього дитину. І то був стиль його життя, що впливав з його вдачі-безжурної, безладної і водночас товарисько-привітної. При тому він у всьому мені звирявся. Врешті я настояв на тому, щоб ми почали робити те за чим приїхали. Відтоді ми стали відвідувати відповідні уряди, установи й комори, полагаюючи замовлення на журавлину витяжку, **потім** так само допильновувати, щоб її було вислано залізницею. Чи вона прибула на місце призначення у Трапезунд, ми так ніколи й не довідались! Усі ці справи ми мусіли полагоджувати удвійку, бо мали спільне уповноваження.

Увесь вільний час я використовував на оглядини міста, в якому досі бував тільки переїздом. Воно своїми особливостями й розкладом зробило на мене гарне враження. Справна московська мова вельми різнилася від того московського-малоросійського просторікання, яким всі розмовляли на півдні і в Україні. Місто мало своє власне національне обличчя в протилежність до урядового, міжнародного Петрограду.^{46а}) Я побував по бульварах, що колом оточують осередок міста. Відвідав кремль, оглянув біля нього на майдані „царь-пушку.” (гармату), яка ніколи не стріляла, „дзвін з щербиню”, що ніколи не дзвонив (За В. Іванисом), побував в церкві Св. Василя й подивляв її понуре внутрішнє урядження та дивачні, високі, покручені й кольорові бані. Позатим відвідав кілька разів Третьяковську галерею в Лаврушинському переулку, де захоплювався багатою збіркою образів. Побував також при річці Москві й в дільниці по той бік річки — „Замоскворечь”, де тоді жили здебільшого купецькі московські родини.

Натомість грузин поза урядовими справами, мало цікавився містом. Він проводив свій час, поза лікарем, в товаристві своїх „любок” та серед земляків. Вони тримали малі шиночки, переважно у підземеллях кам'яниць, з кавказькими стравами й славетним „шашликом” на першому місці. Шиночки були відчинені до пізньої ночі й в них потаємно продавалася заборонена в воєнний час горілка. Я частенько заходив туди з грузином на обід, або вечерю, хоч йому не вільно було тоді вживати алкоголю. Скрізь він мав знайомих, представляв мене як свого „побратима” (кунака). Нас привітно гостювали й розповідали як „своїм людям” про їхні клопоти й успіхи.

Власники тих шиночків, грузини, мали постійний зв'язок зі своєю батьківщиною — Грузією.^{19а}) Звідтіля вони шмуглювали спирт в особливий, лише їм відомий спосіб. Для того їздили післанці з валізками. У валізках було подвійне дно. У той порожній простір вкладали, по розміру валізки, бляшаний плоский банячок у один-два або й три цілі завгрубішки, виповнений спиртом. Зверху

в валізці перевозили їстівні продукти та особисті речі. Кожний з післанців віз зі собою по кілька таких валізок. Іноді їх під час перевірки в поїздах відбирали, але все ж таки той „шмугель” давав їм при „розводненню на горілку” значні зиски.

Неміч грузина й клопоти зв'язані з виконанням замовлення затримали нас в Москві впродовж кількох тижнів. Врешті полагодивши все на початку серпня 1917 року, на зворотній дорозі, ми вже були в Києві.⁴⁷⁾

В порозумінні з відповідними чинниками, я подав, на підставі моїх уповноважень від трапезундських українців, заяву до Генерального Військового Комітету⁴⁸⁾ в справі українізації П'ятого Кавказького Армійського корпусу на російсько-турецькому фронті й просив призначити туди „комісара”, який зайнявся б цією справою з уповноваження української влади. Мою справу полагоджував полковник Олександр Жуковський,⁴⁹⁾ член Центральної Ради і Генерального Військового Комітету, під головуванням Симона Петлюри.⁵⁰⁾ Тим часом я помістив у київській пресі статтю про український рух у Трапезунді.⁵¹⁾

Поки справа полагоджувалась, я з грузином як моїм гостем, відвідав моїх батьків, що жили тоді вже в м. Звенигородці, на півдні Київщини.⁵²⁾ Там ми пробули, приблизно, тиждень. Знову ж був клопіт з грузином. Він став залицятися до моєї сестри, але я її попередив про його вдачу й „пригоди”, тому вона була обережною. Впродовж цього часу я мав нагоду побувати на повітовому з'їзді Вільного Козацтва⁵³⁾ й вітати його від імени українців-воjakів Трапезунду. Деякі з цих воjakів були з с. Озирної під Звенигородкою, та інших місцевостей повіту. Відвідав я теж своїх товаришів з Комерційної Школи.⁵⁴⁾ Де-хто з них учився в Київському Комерційному Інституті⁵⁵⁾ і з настанням революції вони зайняли різні становища в місцевому самоврядуванні.

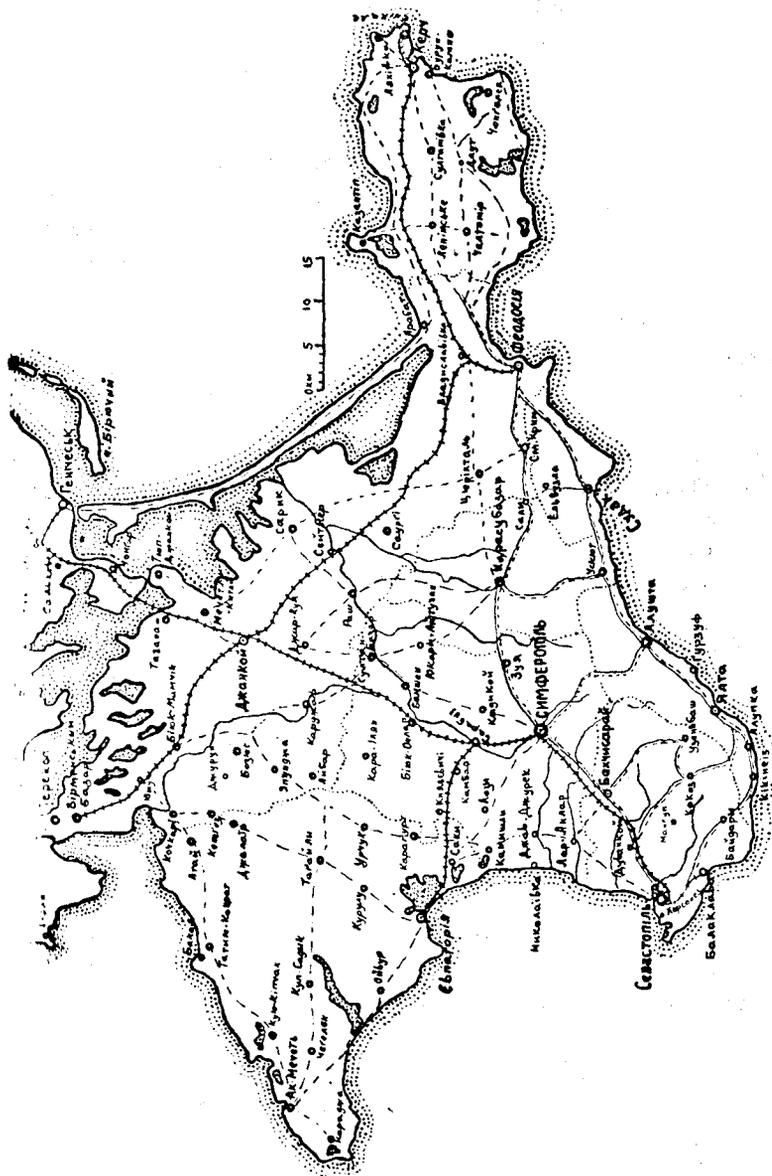
Повернувшись у Київ, ми застали нашу справу вже вирішену в Генеральному Військовому Секретаріаті Центральної Ради.⁵⁶⁾ Для поїздки зі мною у Трапезунд були призначені аж три представники: невідомий мені до того

часу військовий старшина Кость Величко, український соціаліст-революціонер, член Укр. Центральної Ради,⁵⁷⁾ знаний мені ще з петроградських часів у 1912-1915 рр., військовий урядовець Іван Костевич Герасимів, український соціал-демократ, член Укр. Центральної Ради⁵⁸⁾ і Микола Олексієвич Свідерський, військовий старшина, безпартійний, також член Центральної Ради.⁵⁹⁾ Такий численний, та ще й партійний склад представництва мене трохи здивував, але я не сперечався, бо то було в душі тих часів.

Порозумівшись з ними й діставши окремих урядових вагонів прямого сполучення Київ-Севастополь, я використав нагоду закласти, на спробу, в Севастополі українську книгарню видавничого товариства „Друкарь” (Київ, Хрещатик ч. 50), з керівництвом якого я був у зв'язку ще з петроградських часів.⁶⁰⁾ До цього з кіл „Української Робітничої Книгарні”⁶¹⁾ в Києві я запросив товаришку Х. на керівника майбутнього підприємства, призбирав по книгарнях і приватно трохи книжок і ми, в другій половині серпня 1917 року від'їхали в Севастопіль.

У Крим (стародавню Тавриду)⁶²⁾ ми в'їхали зі сторони Сивашу.⁶³⁾ Поїзд в деяких місцях йшов крізь нього насипами й хисткими містками по мілких морських калабанях. В скорому часі після того ми проїздили повз такого ж ліворуч, Гнилого моря (продовження Сивашу),⁶⁴⁾ з якого залітав сморід від багатющих в ньому мінеральних і рослинних розчинів. Тут здобувалась, випаровуванням, сіль.

Першою зупинкою в Криму була велика вузлова станція Джанкой.⁶⁵⁾ Звідси залізнична колія розгалужувалась двома напрямками на північ Криму й далі в Україну (через Перекоп і Сиваш), на південний схід у Керченський півострів⁶⁶⁾ і на південь, у гори, до міст Симферополя й Севастополя. В Сарабузах,⁶⁷⁾ не доїзджаючи Симферополю, було ще залізничне відгалуження на захід в Євпаторію.⁶⁸⁾ Вона була важливим морським і болотолікувальним літниськом, з невеличкою пристанню. За античних часів поблизу Євпаторії було грецько-скитське місто Керкінітіда. У 16--17 ст. ст. на місці Євпаторії існувало укріп-

КРИМ

(За М. Василюшиным, „Вісті Брацтва кол. воєнків УД УНА”, ч. 7-8, 1954)

лене татарське місто Гезлев, переназване після зайняття Росією у Євпаторію, мабуть на згадку про Мітридата VI. Євпатора, війська котрого займали колись цю частину Криму.

Після Джанкою шлях стелився нам на південь, степами аж до підніжжя кримських гір. З Симферополя,⁶⁹⁾ біля колишнього Неаполісу,⁷⁰⁾ столиці за скитських часів, що був вже в горах, після довшої зупинки наш поїзд повернув гірськими околицями в західньо-південному напрямі до побережжя Чорного моря (Понту),²⁴⁾ при якому був Севастопіль.

УЗБЕРЕЖЖЯМИ ЧОРНОГО МОРЯ

Севастопіль був новим, порівнюючи з іншими містами Криму. Він був заснований шойно від 1783 року, після завоювання Криму Росією як база Чорноморської військової фльоти, у надзвичайно пригожій для того затоці Чорного моря.²⁴⁾ На тому місці попередньо була турецько-татарська фортеця п. н. Ахтіар, яку від 1784 року переназвано у Севастопіль, що в перекладі з грецького означає — „місто слави.”⁷¹⁾

В кількох клм. від Севастополя, над тою ж прекрасною природньою затокою й досі височіють на місці колишнього храму Діяни руїни стародавнього Херсонесу,⁷²⁾ староукраїнського Корсуня, колишньої грецької колонії. Її заснували, як свідчить проф. М. Міллер, в половині 5-го ст. до нашої доби доряни, вихідці з Гераклеї Понтійської, на південно-західньому березі Чорного моря. Херсонес був розташований на рівному місці й оточений камінними мурами з баштами. Із-за своєї торгівлі, в античних часах, він був на другому місці після Пантікапею. До 3-го ст. до нашої доби Херсонес підкорив собі всю західню частину Криму й перетворився у самостійну державу. Біля 110 р. до нашої доби Херсонес підкорив собі Мітридат Євпатор і включив у свою державу. Потім Херсонесом володів Рим, а після нього Візантія. Херсонес залишив сильну традицію в культурній історії Руси-України. Звідци датується

початок християнства в Україні-Русі. Воно було започатковане св. апостолом Андрієм та св. Климентом, папою, в 1-2 ст. ст. нашої доби. Звідци згодом Володимир Великий також приніс в Україну християнство. Херсонес був не тільки у ті часи найбільшим осередком християнства, але й найбільшим осередком виробництва церковного приладдя, яке розходилося звідци далеко навкруги. Ці виробни широко розповсюджувались по давній Україні-Русі, від Білої Вежі на Дону і до Галича на Дністрі і були відомі під назвою „Корсунського діла.”⁷²) — На межі 14-15 ст. ст. Херсонес був остаточно пограбований татарами і життя в ньому занепало на довгий час. Лише наприкінці 18-го ст., після захоплення Криму Росією, тут в поблизу Херсонесу почали будувати вищезгадану фортецю-Севастопіль, яка мала захищати флоту, що її завела на Чорному морі Росія. Ця флотя стояла, як і досі стоїть, в тій затоці, де стояли за 2500 літ флоті: херсонеська, римська, турецька і українська. Між іншим, під час будівництва севастопольської твердині, за наказом кн. Потьомкіна на будівлю було розібрано величаві давні християнські церкви та базиліки, що ще стояли на місці Херсонесу” (За (М. Міллером). ⁷²)

Сучасний Севастопіль⁷¹) мальовничо розбудований на прибережних невисоких горах, є надзвичайно чистим містом. Своїми, ясных кольорів будинками, з перевагою білих, кремових та ясно-сірих, справляло воно приємне й притульне враження південного прибережного міста України. Воно купається в соняшних проміннях, доходючи своїми кам'яницями впритул до синьої барви моря, яке глибокими затоками врізується у суходіл, творячи чудові захисні пристані. Це враження усилювалось тоді від вигляду вуличного натовпу, значну частину якого, поза гарними жінками, творили моряки в їхніх синьо-білих одностроях.

У Севастополі ми застали вже значний український національно-громадський рух серед цивілів і моряків. Від 1907 року він зосереджувався в гуртку „Кобзарь”, а від весни 1917 року, з вибухом революції, у новозаснованій

„Чорноморській Громаді.” Перед у ній вели: генерал Вол. Савченко-Більський, вчитель гімназії Вячеслав Лащенко, що згодом на еміграції став професором права в Укр. Господарській Академії та Укр. Вільному Університеті в Празі, підполковник Микола Неклієвич, генерал-хорунжий Вадим Богомолець і інші українські діячі того часу. Моряки були згуртовані окрім того в „Головній Українській Раді Чорноморської Фльоти.”⁷³)

Я потрапив у крутіж місцевої національно-громадської праці. Скрізь, за посередництвом „знайомих” моряків я став відразу чомусь „своєю людиною.” Зокрема мене ввели в коло моряків-українців, що гуртувались біля української каварні, що красувалася на високому березі моря. Її власник, старший добродій, родом зі Західної України, разом з усім персоналом каварні, був душею українського руху серед моряків. Мене познайомили з ним і я часто потім відвідував цю каварню не тільки із-за смачної кави й добротного печива, але й для розмов з її власником на біжучі, зокрема українські теми. Він, так само як і ми всі сприяв розбиттю Російської Імперії — „вязниці народів” та усамостійненню України. Як свідомий та енергійний українець-державник він діяв у цьому напрямі словом і чином, серед місцевих моряків українського походження, що численно відвідували його каварню. Вони ж становили більшість, як в місцевій прибережній залозі, так і на кораблях, стаціонованих в севастопольському військовому порті. Через те місцеві московські й малоросійські кола, ворожі українському рухові, підозрівали його в „австрійському шпіонажі”, що стремів до розкладу „російських” моряків, щоб у той спосіб обезсилити „Матушку Расею!” Як воно там в дійсності було годі сказати.

Довелось мені взяти участь і в підготовці українізації чорноморської фльоти. З цією метою, для революційного й національного усвідомлювання моряків, висилано промовців на окремі кораблі, стаціоновані в севастопольському порту. Я побував, з черги, у цій ролі на дредновті „Волли”, де виступив перед її тисячною залогою майже суціль-

ного українського походження. Моя промова в українській мові на „Воли” тривала біля 3-х годин! То був неабиякий іспит для мене як „промовця”, і для моряків як „слухачів.” Але то була „весна” революції й українського національного зриву, тому кожне у тому напрямі сказане „слово”, висловлюване з захопленням, сприймалося у великому напруженні і з інтересом.

Так промайнуло кілька днів, впродовж яких наша громадсько-усвідомлююча й організаційна праця перепліталася з оглядинами міста й навізуванням нових звязків. Я оглянув, між іншим, мистецько представлену в російському дусі панораму „Оборона Севастополя” під час колишньої т. зв. „Кримської війни”, 1853-1856.⁷⁴⁾ Росія програвла її проти Туреччини та її союзників — Англії, Франції та Сардинії, в половині минулого століття.

Але нам з комісаром для українізації війська спішно було вертатися до Трапезунду зі звітом для „Солдатського Армійського Комітету.” На жаль, ніякого корабля у тому напрямі ми не могли дочекатися. Тоді я і грузин, метнулись залізницею до Маріюполя, де сподівались знайти сполучення.

Маріюпіль (нині Жданов)⁷⁵⁾ є найбільшим містом Приозів'я.^{75a)}; за античних часів тут було місто-Адамаха. Потім запорозький зимовник-Домаха. Місто має мішане населення й засноване було у 1770-79 рр. грецьким виходцями з Криму. У 1787-му році, після завойовання Криму, рос. уряд переселив „готського” митрополита Ігнатія враз з його грецькими вірними (біля 31,000 душ) з Криму у Маріюпільщину.^{75б)} Згодом у другій половині XIX століття російський уряд, після програної Кримської війни, обвинувачуючи кримських греків у сприянні ворогам, знову ж переселив частину їх з Криму у Маріюпіль та почасти розселив по довколiшніх селах, де вони зчасом змішались з місцевим українським населенням. Деякі з них, згодом, як приміром Олена Гнойова, з дому Газадін, і інші брали участь в армії УНР під час Визвольних змагань у 1917-20 рр. Побут т. зв. „маріюпільських греків” тала-

новито описала письменниця Л. Коваленко в своїй автобіографічній повісті.⁷⁶⁾

Місто, розташоване в садках по схилах гори, доходить до вод невеличкої затоки з пристанню, зробило на мене приємне враження. Але найбільше запам'ятався мені наш в'їзд у місто. Я стояв біля вікна вагону, стежив, як поїзд зі сторони суходолу наближався до перших садиб передмістя. І — раптом я відчув, що опинився в цій степовій полосі начебто в добі майже дві тисячі літ тому! По правій стороні, у воротах якогось обійстя, замість дерев'яних стовпів стояли дві кам'яні „баби.”⁷⁷⁾ Їх присадкувати, дебели постаті, з символічними мисочками в руках, були в доброму стані. До них ременями були прив'язані крила напіввідчинених воріт. Я завжди, оглядаючи по музеях кам'яні „баби” з наших степів, ставився до них з набожною пошаною, не тільки як до свідків нашої історії, але й як до „божищ.” Оглядаючи їх, я відчував таємничий подив історії та передісторії. Тепер, зустрівши їх раптом в такому незвичному для них становищі, вони зробили на мене не тільки, як завжди, враження давньої давнини, але викликали почуття жалю, що їхній двохтисячний маєстат впав так низько до звичайної ужиткової вартости й одночасно сорому за тих, що тее вчинили!

Під цим враженням ми в'їхали у Маріюпіль. У ньому ми просиділи біля трьох днів, постійно навідуючись у порт і не діждавшись корабля, повернулись в Севастопіль.

Тут тим часом справи поліпшали. Від Генерального Військового Секретаріату Центральної Ради наспіла депеша такого змісту — „СВІДЕРСЬКОГО ЗАТВЕРДЖУЮ КОМІСАРОМ ТРАПЕЗУНДСЬКОГО РАЙОНУ — ПЕТЛЮРА.” Наслідком того участь К. Величка й Ів. Герасимова в посольстві відпала. Вони тимчасово залишились в Севастополі для національно-організаційної праці серед чорноморських моряків.

Вибір Миколи Олексієвича Свідерського⁵⁹⁾ на становище комісара Трапезундського району був вдалий. Народжений 12-го грудня 1892 року на Волині, у Почаєві, він був військовим старшиною (прапорщиком) 53-го пі-

шого запасного полку в колишній російській армії. Був одним із перших, що зголосилися до українського війська та займався творенням українських частин на фронті. Від них він був висланий на Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд, що відбувся у Києві 18-23 червня 1917 року. На з'їзді дня 23 червня був обраний, в числі 132 осіб, членом у Всеукраїнську Раду Військових Депутатів. У той спосіб М. Свідерський став членом Центральної Ради від війська.^{77а)} Отже в справах українізації війська М. Свідерський мав уже досвід. Високого росту, стрункий, показний своїм виглядом та інтелігенцією, він відзначався прикметами українського патріота і наполегливого безпартійного національного діяча, був товариським в поведінці з людьми. Все це вповні визначало його на призначене високе й відповідальне становище.⁵⁹⁾

Нам пощастило незабаром, під кінець серпня, відплисти разом з М. О. Свідерським на пароплаві „Король Карло Румунський”, що був забраний російською владою та дещо пристосований для воєнних потреб. Цей корабель плавав уздовж берегів Чорного моря — від Одеси до Севастополя, Ялти, Алушти, Судаку, Феодосії, Керчі, Новоросійського, Туапсе, Адлера, Сочі, Сухуму, Батуму, Різе аж до Трапезунду й назад.

Подорож наша тривала більше як дві доби. Для мене то була неначе прогулька по своєрідному, напів мертвому й напів живому, історичному й передісторичному музею. Кожне з названих міст, особливо по південному березі Криму, мало свою тисячелітню або й більше історію. Про це образно пише проф. М. Міллер у своїх науково-популярних статтях.^{78, 78а)}

На жаль, із-за тодішніх умов плавання не довелось мені відвідати, або хоч бачити всі ці міста. На перешкоді стояла нічна пора й те, що пароплав не скрізь чомусь зупинявся. Також ті зупинки були переважно короткотривалі й ми не могли сходити на беріг. Під час них корабель здебільшого зупинявся в морі, здаля від пристаней, і човнами з берегу поспішно привозили й відвозили пошту, дрібні вантажі й нечисленних військових подорожніх. По-

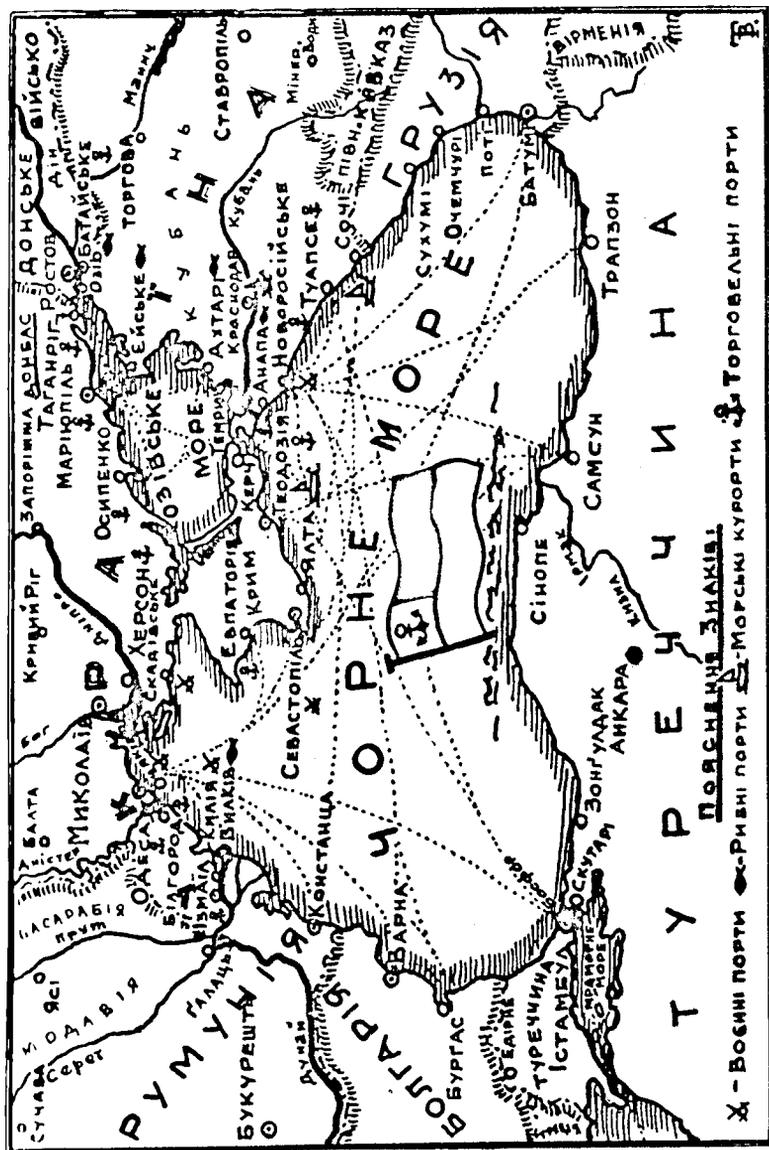
лагодивши у такий спосіб справи, пароплав плив далі. Тому в дальшій розповіді звертатиму увагу більше на ті враження, що залишились від безпосередніх оглядин.

Ми відплили з Севастополя підвечір у південному напрямі. Пароплав тримався увесь час ближче берегів, тому що у відкритому морі могла його спіткати якась халепа від нападу німецько-турецьких кружляків — „Гебена” й „Бреславу”, що шастали у той час по Чорному морю.

Обігнувши Херсонський Ріг,⁷⁹⁾ ми проминули Балаклаву.⁸⁰⁾ Це стародавнє місто. До першої половини 1-го тисячеліття до нашої доби тут було поселення таврів-Палакіон.^{80а)} Біля 4-го століття до нашої доби були вже тут греки. Від 5-го століття вже нашої доби панували тут візантійці. У 1357 році звоювали це місто генуезці (венетійці?) і збудували тут колонію Чембало. Відтоді вони ним володіли впродовж XIV-XV ст. ст. У 1475 році Чембало захопили турки і перезвали його у Балаклаву (місто риб!). У 1783 році місто відійшло до Росії.

Під час т. зв. Кримської війни (1853-56) Балаклава була базою англійського десанту. Після Балаклави ми повернули на схід вздовж південних берегів Криму. Нашою найближчою зупинкою мала бути Ялта.

Проїжджаючи повз Алупку,⁸¹⁾ корабель чомусь зупинився. За темної ночі не було видно вершин гори Ай-Петрі, у підніжжя котрої розкинулось це одне з найкращих літниськ південного Криму, т. зв. „Кримської Рів'єри.” Ми злякались, не знаючи причини непередбаченої в розкладі плавання зупинки. Але це скоро з'ясувалось. З корабля спустили човен і кілька моряків подалися в Алупку по вино. Вони повернулись по двох годинах з кількома скриньками, які придбали від місцевих виноградарів. Вино з Алупки славилось не тільки в Криму, але й далеко поза його межами. П'ючи його, почастивали й нас. Справді, вино було надзвичайно смачне й міцне. Такого доброго вина я ніколи, ані до того часу, ані потім не пив. Інша справа, що затримка військового корабля із-за „винної”

ЧОРНЕ І ОЗІВСЬКЕ МОРЯ
 (За Вол. Тремб'яцьким, „Крила”, ч. 3, 1952)

примхи моряків, свідчила про розкладові впливи революції, що вже вкралися в залогу корабля.

Ранком ми були вже в Ялті.⁸²⁾ Це місто під назвою „Джаліти” згадується в документах вже від 1145 року. З кінця XIV століття під іменем-Канліта, Гіаліта, Еталіта, Яліта, місто було генуезькою колонією, а у XV ст. входило до складу самостійного князівства Феодоро в Криму. З 1475 року Ялта була під владою Туреччини, а з 1783 року завоювала Ялту, разом з усім Кримом Росія. Колись значний торговельний осередок Ялта за російських часів, із-за свого лагідного підсоння, стала першорядним підгірсько-приморським, кліматичним відпочинковим і здоровельним літніськом.

Місто, розкидане по схилах оточуючих його гір, ступенями сходить до моря. Будинки по тих ступенях стояли передом до моря. По місті і в парках ростуть пальми, кипариси, дуби, платани, магнолії. Вздовж берега виднілася широка набережна й місця для купання. Тепер все це було занедбане, безлюдне й порожнє!

Наша зупинка тривала біля трьох годин і ми мали змогу побувати в місті. Там ми довідались про те, що кілька днів тому перед нашим приїздом, „Гебен” обстріляв Ялту зі своїх далекосяжних гармат. Його стрільняд влучили в будинки вздовж вищої підгірської ступені. Це було знати по зруйнованих стінах і вибитих вікнах. Місто перебувало ще під враженням цього несподіваного нападу.

Алушту,⁸³⁾ на схід від Ялти, колишню грецьку колонію п. н. Алустон, і візантійську фортецю з VI-го ст., згодом генуезьку колонію у XIII-му ст., тепер також визначне літнісько „Кримської Рів'єри”, ми проминули.

Так само не зупинялись в Судаку,⁸⁴⁾ колишній Сугдеї й староукраїнському — Сурожу. У XIII-XIV ст ст. він був головною венецькою факторією, залежною від татар.

Натомість в Феодосії (Теодозії)⁸⁵⁾ пароплав простояв пару годин, але я її чомусь мало собі пригадую. Це місто під назвою — Кафи мало в минулому для нас особливо прикре значення. Проф. М. Міллер свідчить, що Те-

одозія була за античних часів третьою по розмірах та своєму значенні після Пантікапею й Херсонесу факторією. Заснували її іоняни, виходці з Мілету в половині VI-го ст. до нашої доби на південно-східньому березі Криму. У половині IV-го ст. до нашої доби Теодозія була завойована боспорськими царями й приєднана до Боспорської Держави, у якій зайняла друге місце після Пантікапею у вивозній торгівлі. У IV-му ст. нашої доби Теодозію зруйнували гунни. У 5-6 ст. в Теодозії жили алани. З кінця VI-го ст. вона підпала під владу хозарів. У VIII-му ст. завоювали її монголо-татари. З 60-их рр. XIV ст. під назвою Кафи стала вона осередком генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї. Від XV ст. під татарською зверхністю Кафа стала вогнищем чорноморського вивозу невольників з наших земель. У 1475 році Кафу взяли турки. Відтоді впродовж XVI-XVII ст. ст. Кафа стала головним невольницьким ринком. У 1616 році українські козаки під проводом П. Конашевича-Сагайдачного здобули це турецьке торговельне місто, звільнивши тисячі християнських невольників, яких тут продавано на великих ярмарках і потім розвозжувано в увесь тодішній світ. У 1783 році місто було приєднано до Росії. У 1892-94 рр. було тут побудовано порт і проведено залізницю. Від того часу Феодосія розвинулась поволі у визначне кліматичне приморське літнисько. Згодом, у 1920 році, Феодосія стала осередком кубанських втікачів після окупації червоними москалями Кубанщини й Чорноморщини. Звідцїля вони потім подалися у дальшу еміграцію на захід.^{85а}) Мешкав в Феодосії мистець-маляр І. А. Гайвазовський (Айвазовський), відомий український мариніст. Згодом тут була з його творів заснована Державна картинна галерія його імені.⁸⁶) Останніми часами жив тут від 1957 року й вчителював в Феодосії, М. Масютко, оден із членів т. зв. „спротиву молоді” в УРСР. Його арештували у 1965 році й засудили на закритому засіданню Львівського обласного суду в 1966-му році на шість років таборів суворого режиму, обвинувачуючи його у т. зв. „антирадянській націоналістичній пропаганді і агітації.”^{86а}) У Фе-

одосії збереглися руїни генуезької фортеці з XIV-XV ст. ст.

У своїй дальшій дорозі на схід пароплав облишив Чорне море й увійшов в Керченську протоку,⁸⁷⁾ колишній Кіммерійський Боспор. Тут він мав відвідати Керч, колишній славний Пантікапей, розташований у підніжжя гори Мітридат, на березі підковообразної затоки, на східньому узбережжі Керченського півострова.

Пантікапей⁸⁸⁾ заснували в половині 6-го століття до нашої доби греки, виходці з Мілету. Він швидко розрісся й впродовж тисячеліття (з 5 ст. до нашої доби і аж до 4 ст. за нашої доби) перетворився в столицю Боспорської держави.⁸⁹⁾ Вона відограла, як свідчить проф. М. Міллер, велику роль в історії Криму, охоплюючи часом увесь Крим, Озівське узбережжя та р. Кубань аж до середньої течії її включно. Пантікапей був розташований на згаданій горі, що стоїть біля берега. На вершку її було зроблено фортецю, обнесу каменними мурами. Там був царський палац, храми, будинки громадського призначення (базиліки), майдан, тощо. По схилах гори, які з часом було розкопано та перетворено на тераси, кільцями довкруги гори простягались вулиці. Круті та вузькі перевулочки, часто зі східцями, йшли з долини вгору до фортеці і повязували між собою вулиці. Беріг Боспорської протоки творить у цьому місці чудовий природний порт, у якому містилося одноразово біля 40 кораблів. Пантікапей був у прекрасному місці, особливо вигідному для розвитку морської торгівлі. Він був над протокою між Чорним²⁴⁾ і Озівським морем^{75а)} та близько гирла Кубані.^{89а)} Ці умови сприяли швидкому зростові міста, як найбільшого осередку ремісничого виробництва, ввозової, вивозної і перевозової торгівлі. Поблизу Пантікапею, по обох сторонах протоки, простягалася низка менших колоній виробничого характеру. По тих колоніях вироблялося вино, та солена й сушена риба. Завдяки цим передумовам Пантікапей швидко розбагатів і зробився столицею найбільшої у той час надчорноморської держави. Ця держава мала значення, часом, для всього Надчорно-

мор'я і історія її сповнена боротьбою та драматичними епізодами." У той же час, на переломі наших діб, Пантікапей враз з Боспорською державою, входили у склад Чорноморської Великодержави Мітридата VI. Евпатора Великого, який покінчив життя самогубством в Пантікапею, програвши свої довготривалі, вперті війни з Римською Республікою. Наслідком того Пантікапей від 1 ст. нашої доби вже належав до Риму, згодом до Візантії.^{90а)} Від 9 до 11 ст. ст., як Корчев, Пантікапей належав до Тмутороканського, праукраїнського, князівства.^{90б)} У 14-15 ст. ст. тут панували генуезці.^{90в)} З кінця 15 до 18 століття місто належало туркам, які заснували біля нього фортецю Єнікале. Від 1774 року з фортецею відійшло до Росії й поволі, з проведенням залізниці та розвитком гірничої добуваючої промисловости, стало зростати вже як новітнє місто.

Мушу признатися, що знаючи в загальних зарисах історію Керчі (Пантікапей), я з острахом підпливав до нього, боячись зустріти розчаровання. І — так воно й сталося! Це сучасне, другорядне місто, „діра”, як то кажуть, не справило на мене аж ніякого враження. Жодних слідів колишньої величі я не бачив, а гора з таким славним ім'ям як МІТРИДАТ (VI. Евпатор Великий) височіла над містом пустим вершком й нагими схилами. Ніяких зовнішніх слідів колишньої слави. Рештки її залишились мабуть тільки в надрах гори як предмет для археологічних дослідів та всіляких сумлінних, а здебільшого сумнівних здогадів! . . .

Ще в Петрограді за студентських часів я з цікавістю переглядав підручник, скорочені виклади, з „русской археології” проф. Миколи Веселовського⁹¹⁾ в Петроградському Університеті. Був тоді, пригадую собі, дуже здивований, коли нічого з „русской археології” в книжці не знайшов! Шановний професор увесь свій твір присвятив українській тематиці, описуючи скитські часи й грецьку античну колонізацію на півдні Пра-України. Отже назва книжки не відповідає її змістові!?. . . .

Також доступні мені італійські архітектурні часописі, естетично друковані й багато ілюстровані, всі руїни фортець і будівель, споруджених по колишніх генуезьких та венеційських факторіях впродовж 13-15 століть на північному узбережжі Чорного моря, зараховують до історії — „італійської архітектури!?...” замість — „архітектури в Україні!...” (За О. Заливахою).^{91а})

Так різні завойовницькі й грабіжницько-торговельні загарбники на нашій землі фальшують історію й присвоюють собі наші культурні й побутові придбання. Вони розхоплюють все, що спроможні, не рахуючись з господарями краю з місцевим населенням, що має свою окремішність і самобутню історію та побут.

Це все я знав і ось бачило око, але мої почування з цим не мирились. Думка вперто й болісно підповідала, що окрім осіб та подій, що проминули, лишилися після них і в силу положення й природних умов, невмирущі безпервні традиції, ідеї, заповіти й, що вони наші-праукраїнські й українські й, що про дотримання їх та здійснення треба дбати!...

І — мої підсвідомі почування не помилились!...

Згодом я довідався, що ці Всечорноморські традиції перебрала на себе нововідроджена Українська Держава! У тому ж році, кілька місяців пізніше, президент Української Народньої Республіки — проф. Михайло Грушевський, на засіданні тодішнього українського парламенту (Центральної Ради) у Києві, дня 17 грудня 1917 року, проголосив: „... Ми не являємось якоюсь новою і молодою республікою, ми відновляємо тільки нашу державність, якою ми жили, і яка була відобрана від нас...!”⁹²) Далі креслючи, при іншій нагоді, „Перспективи” української великодержавної політики, Грушевський заявив, що як самостійна держава, Україна, в кінцевій меті має стреміти до світової федерації держав. — „І як першу ступінь до такої федерації, я (М. Грушевський) вважаю економічне й культурне сотрудицтво, кооперацію народів Чорного моря... Тісно звязавшись між собою, чорноморські краї можуть сотворити багату, велику й многосторонню еко-

номичну базу, і елементарне піклування про добро народу не вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними заходами...!’⁹³)

Чорноморські традиції та ідеї плекав також уродженець та вихованець Керчі (Пантікапею) і моря — д-р Іван Липа, відомий український лікар, поет письменник, публіцист, член товариства „Тарасівців”, громадсько-політичний діяч, міністр і оден з будівничих Української Народньої Республіки.⁹⁴)

Ці традиції й заповіти він передав своєму, ще славнішому за себе, синові — також д-рові Юрієві Липі (1900-1944), уродженцеві Одеси (Хаджібею)^{94а}) й Чорного моря,²⁴) українському лікареві, поетові, письменникові, публіцистові й мислителеві.⁹⁵) Він згодом в своїй організаційній діяльності заснував разом з іншими, від 1940 року — „Український Чорноморський Інститут” для всестороннього дослідження чорноморських проблем.⁹⁶) В своїх творах Ю. Липа, навіязуючи до блискучих традицій Всечорноморської Великодержави Мітридата VI. Евпатора Великого, виразно сформулював постуляти георафічної, культурної, економічної і політичної єдності Чорноморського Простору, у вигляді майбутньої Чорноморської Великодержави.⁹⁷)

Його публіцистичні писання суголосні з розвідками українських науковців тої міри як: проф. інж. Ів. Шовгенів,⁹⁸) проф. В. Садовський,⁹⁹) проф. д-р М. Міллер,¹⁰⁰) проф. д-р Ол. Оглоблин,¹⁰¹) проф. В. Іванис,¹⁰²) проф. д-р Н. Полонська-Василенко,^{102а}) проф. д-р Ст. Рудницький,¹⁰³) проф. д-р В. Щербаківський,^{103а}) проф. д-р Б. Крупницький,^{103аа}) д-р Ол. Домбровський,^{103ааа}) й інших дослідників Чорноморря та Середземноморря.^{103б})

Двадцять літ згодом, після Ю. Липи, той же Хаджібей (Одеса) разом із морем, виховав таку визначну постать як Святослав Караванський (нар. у 1920 році). Вирісши, Св. Караванський став невтомним борцем за Україну в т. зв. „Українській Советській Соціалістичній Республіці.” За цей злочин — любов до Батьківщини він був арештований дня 13 листопада 1966 року і без слідства

й суду засуджений додатково на 8 років і 7 місяців таборів суворого режиму^{103в)}

Роздумуючи над славним понтійським минулим, бідкаючись над його сучасною злиденністю та забігаючи вперед у своїх міркуваннях про здогадну майбутність Чорномор'я я не зоглядівся, як ми виїхали з Керченської (Кіммерійської) протоки й подалися на південь, вздовж східних берегів Чорного моря.

Першою зупинкою на цьому шляху було Новоросійське⁶⁾ у великій і глибокій Цемеській затоці.⁷⁾ В Новоросійському я й перед тим побував, восени 1916 року, в своїй суходільній мандрівці через Кавказ до Трапезунду. На місці сучасного Новоросійського була колись фортеця-Суджукале, що її збудували турки від 1722 року. Майже сто літ пізніше, у 1812 році, її зруйнували російські війська при участі українських козаків. Після того від 1838 року там засноване новітнє Новоросійське. Місто особливо стало розвиватись після проведення залізниці у 1885-88 рр. Новоросійське є другим після Одеси вивозним портом на Чорному морі. Рік тому, приблизно у цьому часі, „Гебен” обстріляв Новоросійське (В. Іванис), але не спричинив великої шкоди. Дерев'яні причали-помости для вантаження зерна з комор (елеваторів) у пароплави по давньому стояли занедбані й нечинні.^{103г)}

В Туапсе,¹⁰⁴⁾ другому по значенню після Новоросійського, вивозному зерновому порті, ми довго не зупинились. Туапсе має залізничне сполучення з запіллям і незле влаштований порт, але не має зручних збіжєвих комор (елеваторів). Туапсе й Новоросійське успішно обслуговували хлібородні Чорноморщину й Кубанщину,¹⁰⁵⁾ але під той час ніякого там руху не було видно.

В дорозі з Туапсе до Сочі¹⁰⁶⁾ в нашому кораблі сталося якесь дрібне ушкодження. Тому, доїхавши до Сочі, він затримався там довше, ніж було передбачено в розкладі плавання для тої дрібної направи. Ми скористали з того й висіли на беріг для прогульки по прибережній місцевості. Вглиб, у місто розкидане по схилах гір, ми не заходили, щоб мати на оці увесь час корабель, бо час

тривання зупинки не був окреслений й залежав від ходу справи.

Сочі¹⁰⁶) розташоване майже вздовж 30 км. по прибережній смузі Чорного моря, при впадінні р. Сочі у море. Так, як і Батум воно має вогке, тепле, субтропічне підсоння. Наслідком того Сочі й околиця стали визначним підгірським і прибережним кліматичним та бальнеологічним (водолікування) літніськом.

Після довшого перебування на кораблі ми з приємністю простували прибережною стежкою, що звивалася по схилах гір в північному від пристані напрямі. Довкруги нас оточувала в соняшних проміннях, розкішна темно-зеленої соковитої барви, різноманітна рослинність субтропічного характеру. Серед буйних кущів, що розрослись і всуціль вкривали скелясті схили гори, росли різні дерева. Окрім знаних нам гатунків дерев, ми бачили там й вічно-зелений лавр та самшит (т. зв. кавказьку пальму), дуже цінну деревну породу.^{106а})

Так, йдучи й розмовляючи про все бачене довкруги, ми зустріли пару людей, інтелігентних з постави, але вельми недбало й неохайно вдягнених. Були вони, мабуть, подрузям, обоє по літ-біля 50. Він середнього росту, з вусами й ріденькою русявою борідкою, був без бриля, мав на ногах порвані постолі, зімняті й брудні штани, таку ж сорочку, без краватки. Вона була в легкій сіро-брудного кольору спідниці, розхристаній кольоровій блюзці, босоніж, з неупорядкованою кучмою волосся на голові. Своім дивачним виглядом вони доповнювали себе взаємно, нагадуючи т. зв. „бомів”, чи „бітників”, з якими сорок літ згодом довелось мені зустрітись в ЗДА.

Ми привітались й з того виникла балачка. Вони стали розпитувати — хто ми й куди йдемо, чи їдемо? А ми також зацікавились ними. З дальшої розмови ми довідались, що вони були членами місцевої „толстовської колонії.” Йдучи за думкою відомого російського письменника й філософа графа Льва Толстого,¹⁰⁷) який закликав у своїх творах російську інтелігенцію до „опрощення”, цей толстоовець, колишній суддя чи нотар, покинув свою пра-

цю в якомусь російському місті. Вони переїхали з дітьми в околиці Сочі, де заснувалася колонія подібних їм „толстовців.” Тут придбали клапоть ґрунту, збудували курінь і стали жити примітивним „упрощеним” життям, здаля від цивілізаційних вигод та турбот. З чого вони існували, ми не розпитували. Але їхні діти, як тільки підросли, покинули їх і подались у місто по науку й цивілізоване життя. Батьки лишились самітні, вірні своїм толстовським гаслам, або може й тому що іншого виходу вже не мали. Запрошували нас відвідати їх. Здаля виднілася їхня хата, власливо хижа. Стіни її були складені з порожніх консервних бляшанок, а з плоского даху виставала замість комина заржавіла бляшана димова рура. Ми з нетаеним співчуттям слухали розповідь цих спантеличених людей, що так по простацькому сприйняли філософію Л. Толстого і заміняли своє первісне, в достатках, інтелігентне життя на це беззмістовне животіння в цій, щоправда, розкішній закутині. Відвідали їх ми вже не мали часу, бо сирена з корабля скликала подорожніх. За пів години ми були вже на його покладі.

В Адлері¹⁰⁸) ми простояли біля трьох годин, тому що пароплав запасався там вугіллям, але ніхто на беріг не сходив. Ця місцевість знаменна для нас тим, що біля неї начебто проходить український етнографічний кордон на Північному Кавказі.¹⁰⁹)

Наступною, на жаль, короткою зупинкою нашого пароплава був Сухум (Сухум-Кале, Сухумі), осередок Абхазії, тодішньої грузинської провінції. Місто й порт розташовані на узбережжі Чорного моря.¹¹⁰)

Сухом, що належав також до легендарної Колхиди, є прадавнім селищем. Час його заснування невідомий. У 6-1 ст. ст. до нашої доби на місці сучасного Сухуму була грецька колонія Діоскурія, а у 1-5 ст. вже нашої доби римська фортеця Севастополіс. У 6-му столітті вона, разом зо всіма абхазькими землями, підпала під вплив Візантії, а у 10-му ст. ввійшла в склад Грузії. У 1455 році Сухум (тоді Цхумі) завоювала Туреччина. На початку 18-го століття вона збудувала там фортецю. Від 1810 ро-

ку Сухум став належати до Росії. В час Кримської війни, 1853-56, Сухум двічі займало турецьке військо.

В Сухумі, як і в Сочі та Батумі, панує субтропічне підсоння. Наслідком того Сухум став кліматичним і водолічним літниськом.

Не заїжджаючи в Поті¹¹¹⁾ ми тогож дня опинились в Батумі.²⁶⁾ Звідціля, прийнявши на корабель чимало подорожніх, ми відплили до Трапезунду.²⁾

ВДРУГЕ В ТРАПЕЗУНДІ

Нас радісно зустріли на початку вересня 1917 року представники „Української Громади” в Трапезунді, військових українізованих частини та місцеві українські діячі. Комісар України М. О. Свідерський,⁵⁹⁾ енергійно заходився виконувати свою працю, продовжуючи діло попередників, а зокрема започатковуючи новий український відділ-комонну „Сотню гайдамаків.” З його заходів серед повсякчасної, невпинної, нервової та небезпечної праці, звязаної з відокремленням українських військових частин на російсько-турецькому фронті, з допомогою їм у формуванні та побороюванні російського корпусного спротиву, з репрезентуванням України і т. п. заходів, мені особливо врізалися в пам'ять дві важливі події.

Першою подією, що відбулась у вересні 1917 року, невдовзі після прибуття М. Свідерського до Трапезунду, була репрезентаційна парада виділених українських військових відділів трапезундської залоги перед ним як комісаром Української Держави. Цю параду zorganizував сам М. О. Свідерський зі своїми тодішніми співробітниками у вельми напруженій і ризиковній атмосфері. Бо це ж був український національний вияв, явне проголошення себе окремим українським військом, підлеглим уже не російській, а українській державній владі. Тому ця парада була заздалегідь суворо заборонена російською корпусною владою. Але на це ніхто не зважав. По місті серед населення (турків, греків, вірмен, інших цивілів, а голов-

не серед військовиків) пішли чутки про прибуття до Трапезунду нової влади — неросійської! . . .

Мені довелося стояти в товаристві почоту М. О. Свідерського, коли він, під згуки військової оркестри, яка увесь час грала українські марші, вітав відділи української піхоти Карського полку, потім гармашів з Платани, кубанських козаків девятого пластунського батальйону, що перший зайняв Трапезунд (за свідченнями проф. В. Іваниса^{111а}) та інших, ще неоформлених українських вояків, що всі переходили парадним маршем перед ним і вітали його окликом — „Слава Україні!” До речі, частина українських гармашів під час паради залишилась в Платані при своїх гарматах у боевому поготівлі на випадок, якщо б корпусна влада збройно спробувала розігнати параду, а це вона була в стані зробити, маючи у своєму розпорядженні московські військові частини, передовсім того ж Карського полку.

Параді приглядався натовп цивільного населення та багато різних вояків. Українські вояки йшли . . . За нашим попереднім підрахунком їх мало бути, приблизно, півтори тисячі. Скінчилися лави з українськими прапорами, а військо все йшло. Це йшли такі самі сірі лави інших націй, бо всі були в російських одностроях і нічим між собою не різнилися, але — під польськими прапорами! Проходячи вони так само вітали комісара України М. Свідерського окликом — „Слава Україні!” Далі йшли шереди вояків під грузинськими прапорами, а за ними — під вірменськими . . . Запал охопив і всіх військовиків невідомого походження, що досі приглядались збоку параді. Вони включились в маршуючі лави, а за ними посунуло й цивільне населення різнобарвного вигляду.

Вся ця кількатисячна маса в струнких шерехах проходила перед комісаром України, музика безупинно грала, всі кричали — „Слава Україні!” М. О. Свідерському рука замірала від безупинного салютування. Парада, розрахована на годину, у вузьких вуличках Трапезунду протягнулася значно довше, ніж ми гадали, і вилилася в величаву масову маніфестацію на честь нової влади — України.

Ми щойно потім довідалися, що всі іншонаціональні військові формації, які тоді також творилися на терені Трапезунду й були в різних стадіях формування, не повідомляючи нас, взяли самочинно участь в нашій параді. Таким способом вони засвідчили свою одностайність і при тій нагоді мали змогу також і себе прилюдно виявити.

Вістка про українську військову парадку швидко розійшлася по місті і серед його залоги. З околиць Трапезунду вона покотилася уздовж фронту, вглиб Анатолії і знаходила відгук серед вояків українського походження. Ці вояки виявляли бажання виділятися в окремі частини, підлеглі українській владі. Почали приїздити до М. Свідерського післанці, звязки навізувались, українська військово-організаційна праця налагоджувалася й розгорталася. Одночасно продовжувався й спротив російської військової влади.

Наслідком того початковий завдання М. О. Свідерського — українізація „Трапезундського Району” (5-ий Кавказький Корпус) — поволі, в силу обставин та доцільности, поширились й на увесь рос. — турецький фронт. Це призвело до іншої визначної події — Українського Армейського З'їзду. Скликав його під кінець жовтня 1917 року до Трапезунду комісар України М. О. Свідерський. На його заклик відгукнулися й прибули біля двох сотень українських представників майже з цілого рос. — тур. фронту (приміром аж з Ерзеруму) та його запілля (приміром з Батуму). З'їзд складався з вояків всякого роду зброї, зі старшин, підстаршин, військових урядовців, лікарів, транспортної обслуги і рядових вояків, яких звичайно було найбільше. З'їзд відбувся в приміщенні грецького театру і тривав кілька днів, в час від 29 жовтня до 4 листопада 1917 року.¹¹¹⁶) Під час тривання з'їзду виходив в Трапезунді часопис, присвячений йому п. н. „Вісти Українського Військового З'їзду Кавказького Фронту” (чч. 1-5)? (1917). (За проф. Дм. Дорошенком, ч. 4 з 1 листопада й ч. 5 з 2 листопада 1917).¹¹¹⁶)

Серед звітів, відомостей з місць, доповідей, обговорень їх, обряд та постанов з'їзду чоловіче місце, звичайно, займала справа українізації війська.

Вона була докладно й бурхливо обміркована, як з боку організації та мети-виїзду в Україну, так і з боку спротиву корпусного командування. Останнє у своїй нехиті покликалось на те, що немає у цій справі ніяких вказівок від Командування російсько-турецьким фронтом з осідком в Тифлісі.

Тому зичливі, але палкі й недосвідчені, що виявилось згодом, голоси на з'їзді були за тим, щоб поминувши корпусне командування, безпосередньо звернутися в справі „українізації” війська до згаданого Командування фронтом. Цей похит, на їх думку, мав би допомогти комісареві М. О. Свідерському в його заходах у тій справі.

Цю думку проголошували й більшістю голосів ухвалили вислати посольство від з'їзду до Командування фронтом у Тифлісі з вимогами „українізації” війська. Кількість послів встановили у 10 осіб. Коли ж дійшло до вибору складу того посольства, то всі присутні на з'їзді військові старшини, покликаючись на різні обставини, відмовились від участі в ньому. Вони вважали більш корисним для справи свою присутність у Трапезунді та на фронті, деякі з них взагалі не хотіли їхати, а деякі боялись „компромітувати” себе в ставці Командування фронтом.

Тоді зголосили кандидатуру автора цих споминів. Я мав на з'їзді більшого розміру доповідь. Учасники з'їзду сприйняли її прихильно. Отже мені незручно було відмовлятися. Окрім того я не був військовим, в Трапезунді вже не був потрібним, нічим не ризикував і тому погодився. Другою особою з-поміж „інтелігентів” був запропонований і погодився один військовий лікар. До нас довибрали ще вісім, більш свідомих і спритніших рядовиків з поміж представників на з'їзді. То були здебільшого військові писарі, помічники в коморах постачання й інші, тимчасова відсутність яких на фронті не заважала.

Посольство у такому складі, не зговорившись і не устаткувавшись як слід, на жаль, на місці, не отримавши,

поза загальними побажаннями, виразних вказівок від з'їзду, поспішно після його закінчення виїхало в початку листопада 1917 року морем до Батуму, а звідтам залізницею до Тифлісу.

ТИФЛІСЬКА ТРАГІ-КОМЕДІЯ

В Тифлісі ми зголосились у відповідному військово-му реєстраційно-прідільчому уряді. Нас примістили в будинку якоїсь середньої школи в середмістю, що правила тоді за переходову станицю. Приділили нам кілька сусідуючих зі собою світлиць (кляс), зо всіма урядженнями для нічлігу. Напроти, через коритар, були вигоди. Було там зручно й ми всі були разом.

Відпочивши після утяжливої за тодішніх умов подорожі, ми на другий день вже мали свою першу нараду в справі устаткування посольства й ведення його поточної праці.

На голову посольства одноголосно вибрали лікаря, а мене за секретаря. Натомість в справі чинности посольства виникли різні думки. Солдати-члени посольства рішуче відмовились самі ходити до військових урядів. Вони цілком річево пояснювали свою відмову тим, що з ними як простими рядовиками, не будуть рахуватись, нікуди не допустять та ще й можуть, не дивлячись на посольську гідність, покарати. Я також, не будучи стисло військовим, не міг обстоювати по урядах за військовими справами. Стало на тому, що по урядах буде ходити військовий лікар разом з двома, кожного разу іншими, рядовиками на зміну. Він як лікар, матиме скрізь доступ, а супутники, допомагатимуть у його заходах як „голос народу.” Щотижня мали ми відбувати наради всіх членів посольства з заслуханням звітів післанців, обговоренням їх, виготовленням різних „записок” та пляном дальших заходів. Позатим вільний від згаданих посольських обовязків час кожний використовував у догідний йому спосіб. Харчувалися ми по місцевих каварнях та господах.

Однак скоро з'ясувалось, що до Головного Команду-

вання російсько-турецького фронту наших послів не допустили, відсилаючи їх до різних військових урядів. Тоді вони почали „оббивати пороги” тих урядів зі своїми усними вимогами в справі „українізації” війська на російсько-турецькому фронті та подавати туди додатково відповідні „заяви — вимоги” на письмі. Їх чемно вислухували, приймали ті „записки” й обіцяли передати їх куди слід на розгляд „начальству”, прохаючи навідатись по відповідь. Коли ж вони зголошувались, їм поясняли, що начальство, із-за навалу важливих праць, не успіло буцім то ще розглянути їхні „заяви” й радили чекати та поновно зголошуватись.

Це все нагадувало відому казочку про те, як колись одного разу „мужики”, яких „з’обиджав” їхній поміщик, послали „ходака” зі скаргою на нього у столицю до самого „Царя-Батюшки” і як той „посол-мужичок” безвислідно „оббивав панські пороги” в столиці, шукаючи справедливості у Царя — найбільшого поміщика в тому Краю! . . .

Це скидалось на наш випадок, коли послали від Українського Армійського З’їзду скаржились Головному Командуванню російсько-турецького фронту на корпусне командування в Трапезунді за його спротив в українізації війська та вимагали здійснити її по всьому фронті. Але ж Головне Командування в Тифлісі не було так само наставлене на того роду зміни й нові заходи в організації російської армії на фронті. Взагалі вищі військовики були впертими, назадницькими й ворожими, як і увесь російський тодішній уряд та т. зв. „російська демократія” супроти національних рухів у Росії, а тим більше в армії, під час війни, вважаючи їх шкідливими й обнижуючими боездатність фронту. Тому національні, широко-патріотичні, але наївні, домагання нашого посольства в справі українізації війська не могли мати у них зрозуміння й послуху. Вони, хоч в нічому нам не відмовляли, але й нічого у тій справі не робили! Того роду заходи й поступовання обопільно були в дусі тої доби. Згодом само життя вирішило цю справу.

Про всі ці заходи та їх безвислідність лікар, зі своїми кожночасними товаришами, доповідав нам на чергових нарадах посольства. Тоді я, одного разу, запропонував замінити його у тій неуспішній чинності. Але він, разом з іншими членами посольства, не пристав на це, кажучи, що вже знає куди й як слід звертатись, його також вже знають, а новій людині доведеться починати все від початку.

Зчасом таке безнадійне положення стало знеохочувати деяких нестійких членів посольства, почала поміж ними ширитись деморалізація. Вони стали занедбувати громадські справи, за якими сюди приїхали та думати, що раз то більше за особисті справи. Цьому сприяла загальна атмосфера тодішнього революційного розкладового часу та зростаюча на силі пропаганда зі сторони симпатиків большевизму.

Почалося з того, що деякі з поміж солдатів, членів посольства, зникли. Вони перестали брати участь в чергових нарадах і не приходили на ніч до станиці. Згодом і інші, хоч були присутні, заявили, що не мають наміру вертатись у Трапезунд і приписались до різних військових частин та установ у Тифлісі.

До того роду морального розкладу дійшов ще й чисто фізичний. „Вигоди”, з яких ми користали, ніхто не чистив, вони стали настільки запаскудженими, що годі було вже з них користати. Тоді голова посольства, згаданий військовий лікар, нарікаючи на товаришів, з приводу цього паскудства, закликав мене і ми удвох совками і швабрами вичистили й вимили, а він ще й знезаразив, все приміщення. Робітників у цей час там не можна було дістати. Кілька днів, після тих заходів він повідомив мене, що також зневірившись в успішности наших посольських заходів, приписався до якогось шпиталю в Тифлісі і тепер не має наміру повертатись у Трапезунд.

У той спосіб під кінець листопада 1917 року всі члени нашого посольства розбіглись і воно було зведене на нівець! Серед того безладдя ніхто не подбав про те, щоби в якийсь спосіб повідомити М. О. Свідерського про сумний

вислід діяльності посольства, хоч в тодішніх обставинах це й було не легкою справою...

Моє перебування в Тифлісі як секретаря українського армейського з'їздового посольства, було звязане з його поточною, вищезгаданою працею та невдалим перебігом усієї справи. Вільний від зайнят'я час я виповнював особистими заінтересуваннями. Вони в дечому відрізнялись від способу життя моїх товаришів з посольства.

Я мешкав разом з ними в станиці. Снідав у недалекій каварні при тодішньому Головінському Проспекті, головній вулиці Тифлісу, а обідав по довколишніх господах.

Мої прогульки по місті були обмежені із-за незнання міста й незручного розкладу часу. Тому я не міг відвідати, приміром, славетного в Тифлісі ботанічного саду й побувати на вершку гори в ньому. Виїздитися туди особливою залізничкою (фунікульором). З того вершка, казали, є чудовий вигляд на все місто й долину ріки Кури. Але все ж таки пощастило побувати, у відомих мені вже попередньо, сірчаних лазнях.

Я ходив здебільшого по Головінському Проспекті, оглядаючи деякі визначніші, занедбані під той час, будинки. Сама вулиця також була досить забруджена й засмічена. Попід мурами, ближче до мосту, сиділи жебраки в ролі продавців. То не були грузини, ані вірмени, а правдоподібно татари, справжні визнавці Аллаха. Вони були щільно закутані у свої брудно-сірого кольору халамиди (бурнуси) й сиділи там зі схрещеними ногами. Перед ними на шматку газети, або брудній хустині, лежали їхні жалюгідні на продаж продукти та вироби. Впродовж цілого дня, за спеки, дощу й вуличньої куряви, продавали вони пару фіг, кілька стручків сухого перцю, зразок вбогого намиста, або якийсь ремінець. Мимоволі напрошувалась думка — хто вони і що тут роблять? Чи то були бідні селяни, що за тих скрутних часів подалися у місто, чи потаємні „спостерігачі” з тамтого боку фронту, чи справжні жебраки, що ночували десь „під мостами”, а день проводили у той спосіб на вулиці, як в „клубі?...”

І це все відбувалось поруч крамничок, де жваво про-

давались — халва, рахат — лукум, горіхи, лімонади різного кольору й смаку, східні солодощі й т. п. А. по каварнях бурлило безжурне життя безчинних військовиків та різних, підозрілих, цивілів. Скрізь переважали чоловіки, бо жінок там майже не було.

Від того „солодкого життя” у мене розболілись зуби. Довелось звернутись до зубного лікаря. Був ним, старої дати й німецького походження, добрий фахівець, але я мусів, відвідуючи його, змарнувати чимало часу. Окрім того він, по давньому звичаю, поза платнею за лікування, зажадав від мене п'ять рублів золотом. За мого останнього перебування вдома, в Звенигородці, мати довідавшись про різні „страхіття” в моєму житті, дала мені, потайки від батька, кілька золотих п'ятирублевих монет. При тому взяла з мене слово честі, що я вживу їх тільки у випадках, коли буде загрожене моє здоров'я або життя.

**Артем Миколайович Дражевський
(1879—1939)**

з дочками — Любою (зліва) та Вірою (зправа)
(Світлина з 1924 року зі збірок родини Дражевських,
в Нью Йорку, ЗДА)

Одну з тих п'ятирублівків я мусів тепер віддати зубному лікареві за золоту пльомбу й коронку на зуб.

Поволі навязались і мої „зносини” з місцевою українською колонією. Українці віддавна перебували на Закавказзі й в Тифлісі, працюючи по різних урядах та школах. Згадаймо, з поміж давніх, приміром про С. Грушевського,¹¹²⁾ батька відомого професора Михайла Грушевського й його самого, що свої гімназійні роки провів у Тифлісі.¹¹³⁾ Також працював впродовж 1909-1918 рр. в різних Краєвих Урядах — Леонтій Дмитрович Шрамченко, статистик і правник, відомий згодом громадсько-політичний діяч за „Визвольних Змагань.” На еміграції він викладав від 1922-го року статистику в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, був професором Українського Вільного Університету та директором Інституту Громадознавства в Празі.¹¹⁴⁾ В Тифліській гімназії вчився також кубанець Іван Цапко. У 1914 р. закінчив він в Тифлісі Військову Школу. Як старшина 6-ої Кавказької Стрілецької дивізії воював у 1916-17 рр. на Кавказько-Турецькому фронті, в околицях Ерзеруму. З настанням революції брав діяльну участь в українізації фронту і від 23-го листопада 1917 став там командиром Окремого Куреня ім. Кошового Івана Сірка. Від 30 квітня 1920, Ів. Цапко, з полк. Омельянович-Павленком, був в складі Укр. Дипломатичної Місії в Тифлісі. У листопаді 1920 р. з армією УНР подався він на чужину. На еміграції був від 1945-48 рр. професором мікробіології в УТГІ в Регенсбурзі, Німеччина. З переїздом до ЗДА Ів. Цапко, вже як генерал-хорунжий, став від 1952 року Отаманом Укр. Вільного Козацтва.¹³⁴⁾ Від 1918 року Уряд Укр. Держави мав офіційні дипломатичні зносини з Грузинською Республікою. В Тбілісі був український генеральний консуль п. Лісняк¹¹⁵⁾ а за Директорії послом став І. Красковський,¹¹⁶⁾ українські консульства до кінця 1920 року існували в Батумі й Гаграх.¹¹⁷⁾ Впродовж воєнних часів, 1914-18 рр., чимало змобілізованих українців працювали в Тифлісі по різних військових урядах та установах.

Члени нашого посольства, що перебували там, пізнали багатьох військових старшин і урядовців українського походження. Були серед них не тільки „малороси”, але й свідомі українці. Одним з таких був військовий урядовець — Артем Миколайович Дражевський.¹¹⁸⁾ Довідавшись про наше посольство, він відвідав нас у станіці, де я з ним і познайомився.

Добродій А. Дражевський, літ під 40, середнього росту, русявий, приємний і товариський в обходженні, працював в Штабі Закавказького Військового Округу. Як свідомий національно й енергійний по своїй вдачі, він з перших же днів революції займався організацією українців на Закавказзі. Був він одночасно й діяльним членом української колонії в Тифлісі.

Це зблизило нас і я кілька разів відвідав його в домі. За тих відвідин мав приємність пізнати його дружину — Олену Олександрівну й дві маленькі донечки — Віру, років п'яти і Любу, біля семи літ, які тоді ще бігали босоніж в якихось не то сорочинках, не то сукенках. Старша з них, русява дівчинка — Любов Артемівна Дражевська, вирішивши, своїми здібностями вдалась в свого батька, а освітою й національно-організаційною та письменницькою діяльністю перевершила його.¹¹⁹⁾

В скорому часі після того, як ми познайомились, А. Дражевський повідомив мене, що ініціативна група громадян з поміж української колонії в Тифлісі, має намір видавати часопис і запросив мене до співробітництва.

Невдовзі після того стали виходити двічі на тиждень в Тифлісі — „Українські Вісті Закавказзя” під редакцією А. Дражевського.¹²⁰⁾ За мого перебування в Тифлісі вийшло два числа того часопису, великого газетного формату, на 4-6 сторінках кожне. В них я умістив свої статті.¹²¹⁾ Згодом я довідався, що А. Дражевський з родиною виїхав у травні 1918 року в Україну.

В міжчасі, з розпорошенням нашого посольства, я залишився сам. Посумувавши з приводу цього, я вирішив, після невдалого послухання, вертатись у Трапезунд.

З ним я був зв'язаний працею й попередньою національно-громадською та військовою діяльністю.¹²²⁾

УТРЕТЄ В ТРАПЕЗУНДІ

Після кількатижневого перебування в Тифлісі, я повернувся до Траpezунду на початку грудня 1917 року. Тут тим часом серед українців зайшли великі зміни. Комісар України М. О. Свідерський,⁵⁹⁾ стягнувши з фронту, в міру змоги, українські військові відділи, разом з траpezундськими, відїхав з ними в Україну. Української Громади в Траpezунді також уже не було, бо всі повиїжджали

Єдиною в той час українською військовою формациєю в Траpezунді була кінна сотня гайдамаків. Започаткована ще Гр. Хименком,^{40б)} а потім остаточно сформована М. Свідерським, з практичних причин, як доповнення до української піхоти Карського полку, вона швидко й успішно розвинулася, хоч і в невелику по розмірах, але потужну окрему військову частину, що володіла Траpezундом і його околицею. На це склалося чимало причин . . .

Отож, повернувшись у Траpezунд, я опинився серед невідомих мені українських козаків. Але, коли довідались, хто я, негайно повели мене у свою станицю. Там я зустрів знайомих з попередньої діяльності в Траpezунді. Серед них був, приміром, і підстаршина Брова, з яким я раніше приятелював, проста людина, але великий український патріот.¹²³⁾ Він представив мене товариству, особливо своїм старшинам, як попереднього співорганізатора українського життя в Траpezунді й близьку до М. О. Свідерського людину. Таким способом я став в їхніх очах ніби справжнім „продовжувачем” діяльності М. Свідерського.

Я залишився серед козаків. Всі навипередки оповідали мені про стан сотні, хоч їх там було значно більше, кажучи, приміром, що кожний козак має двох коней! Вони розповідали про свою діяльність, зібрані склади

зброї, радіючи, що все те — для України. Розповідали мені також про розвій подій під час моєї відсутности. Годі з тих оповідань скласти якусь докладну цілість, можна лише спробувати накреслити описом видатніших подій — деяку їх послідовність.

З оповідань козаків та їхніх старшин я довідався, що українізація війська далі розвивалась, не оглядаючись на висліди посольства до Командування фронтом, але — зупинилась із-за поважного спротиву корпусного командування. Всі заходи М. Свідерського у тому напрямі розбивались об спротив цього командування. Врешті М. Свідерському увірвався терпець, і він викликав на допомогу дреднот „Волю” із Севастополя. Ця плаваюча „фортеця” прибула й стала в трапезундському порті під українським прапором! Це нагнало страху на російське командування. Порозумівшись з М. Свідерським, „Воля” спрямувала свої велетенські гармати на місто й вислала корпусному командуванню таку безумовну вимогу: українізація, або все піде в порошок! Негайно після того генерал Клясовський, тодішній командир 5-го Кавказького Корпусу, що займав Трапезунд і околиці, який до цього часу не хотів розмовляти з М. О. Свідерським, поспішно прислав до нього осавулів, прохаючи завітати до корпусного командування. М. Свідерський пішов зі своїм почотом, серед якого був теж і підстаршина Брова.¹²³⁾

Генерал Клясовський зустрів їх низькопоклонно, вибачався, що все попереднє „було якимсь непорозумінням”, твердив, що він також не цілком „русский”, і питав — чим може служити Високому Комісарові України? Тут же на місці був складений зміст наказу в справі українізації корпусу і за підписом генерала Клясовського розісланий по всіх військових частинах. „Воля” маєстатично відплила, відокремлення українських вояків в окремі частини було започатковане!... Гірше було з українізацією сусіднього 2-го корпусу і далі розташованих в глибині Анатолії. Заки українізаційна хвиля докотилась до них, фронт почав вже розкладатися. Вояки, без

огляду на національність, лишали фронт і відходили у запілля, добиваючись „додому.” М. О. Свідерський зібравши, в тих обставинах, кого міг, разом з вояками-українцями з трапезундської залоги від'їхав в Україну, залишаючи тимчасово для утримання порядку в Трапезунді згадану комонну сотню українських гайдамаків.

Доки в Трапезунді перебувало українське військо, все було в порядку. Але з його виїздом, а потім з від'їздом корпусного командування, рештки російської армії в Трапезунді остаточно здеморалізувались. До того ж із глибини фронту, шосою з Ерзеруму, припливали орди збідачених вояків, які намагались добитися до пристані. Дійшло до того, що російські вояки Карського полку кинулись грабувати місто.

Тоді магістрат Трапезунду, звернувся до командування української гайдамацької сотні з благанням порятунку! Сотня виїхала з касарень на місто: тих, що застала при грабунку, на місці розстріляла, решту бешкетників розброїла й загнала назад у касарні. Біля головних будинків поставлено було, тимчасово, варту. Командування сотні запевнило управу міста, що буде наглядати над порядком, не втручаючись у внутрішні справи міста. Місто Трапезунд дякувало сотні й обклало себе особливим податком на її утримання.

Отож ті українські козаки, предки яких робили вдалі морські походи на мало-азійські береги та плюндрували й палили у рр. 1614, 1616 та 1625 Синоп і Трапезунд,¹²⁴) при кінці 1917 року стали його добродіями й захисниками. Від тих подій пройшло майже три сторіччя. Історична картина змінилася. На початку ХХ-го століття той же, колись плюндрований і палений українськими козаками Трапезунд, що жахався навіть їхнього імені, на переломі 1917-18 рр., шукав у них захисту від московських розбецених орд. Колишні покорителі турків опинились в ролі опікунів трапезундців, започатковуючи таким способом нову добу в українсько-турецьких взаємовідносинах, добу приязні й спільних інтересів! . . .¹²⁵)

З того менту сотня гайдамаків перебрала військову владу в Трапезунді та його околицях! А тому, що всі біженці-вояки з фронту добивались до пристані в Трапезунді, вони безпосередньо потрапляли в руки українських гайдамаків. Їх розброювано й скеровувано до пристані, не дозволяючи розходитись по місті. З пристані ці вояки, під наглядом гайдамаків, за чергою виїжджали „на рідину.”^{125б}) Так творились запаси зброї, призначеної на вивіз в Україну.

Пройшов час і сотня довідалась, через „своїх людей”, серед підопічних, що турецький фронт (військо), користаючи з розкладу російської армії, став підсовуватись і за кілька днів може зайняти вже й Трапезунд. Що ж тоді станеться з гайдамаками. Чи будуть вони знищені? Або взяті в полон? Командування сотні нараджувалось у тій справі і не знаходило виходу зі становища. Єдина можливість — це відступати кінно, бездоріжжям, по малоазійському побережжю до Батуму. Але що ж робити з запасами зброї, кидати її на призволяще? Деякі недовірки стали глузувати: „Що ж панове, побавились у військо, а тепер будете за це розплачуватись!”. Аж один із учасників наради виступив з такою думкою: „Турки воюють з російською армією, але ж ми не росіяне, а українське військо! Треба вислати депешу турецькому командуванню з виясненням, що в Трапезунді вже немає російського війська, є тут тільки українське! Воно з турками не воює і своєчасно від’їде в Україну. Тому просимо припинити наступ і дати нам змогу в порядку відійти!” Депешу також за посередництвом „своїх людей” було вислано, хоч і з великим сумнівом. Пройшло більше 24 годин. Тим часом, чекаючи на висліди, нервово напруження гайдамаків дійшло до краю. Одначе в час наспіла відповідь: „Туреччина з Україною не воює, а тому наступ на Трапезунд припинено!” . . .

Щось несамовитого діялося з гайдамаками після такої відповіді: вони дослівно по землі качалися з радости й почуття гордості. Значення України зросло в їхніх очах і почуваннях небосажно. Тому — все для України! . . .

У той саме час я й приїхав у Трапезунд. Пробув у ньому на цей раз біля двох тижнів. Мешкав я й харчувався в станиці, де були старшини, брав участь в їхніх нарадах, розмовляв з козаками, оглядав їхній виряд та „придбання.”

У вільний час я намагався оглядати місто, котре знав за попередніх відвідин. Але на цей раз мої „оглядини” були обмежені, вони відбувались здебільшого в межах теренів, що були під безпосереднім доглядом гайдамаків. Поза ці межі мандрувати було тепер небезпечно із-за деморалізації російських вояків та непевности з боку місцевих мешканців.

Тому я ходив переважно по пристані. Вигляд її вельми змінився супроти попереднього стану. По ній тинялись юрби вояків-біженців. Вони прибували сюди з глибини фронту ерзерумською шосою — кінно, пішо, й на вагонетках вузької колії, що бігла вздовж шоси. Нею перед тим возили припаси вглиб краю. Тепер той рух відбувався односторонньо, тільки вниз, в напрямі Трапезунду. Вздовж шоси, ген далеко, як було видно під гори, лежали поломані колеса, вози, перекинуті вагонетки, здохлі коні, всякий військовий виряд і взагалі все, що заважало біженцям якнайскоріше і якнайлегше досягти пристані. Вигляд їх був жалюгідний — в лахміттях, ледве прикриті шинелею, в косматих шапках, збідачені, зарослі на лиці, хворі, деякі з них беззубі, брудні. Вони скидались на колишніх розбитків відступаючої у 1812 році з під Москви наполеонської армії, як то знаємо з малюнків! Зброю, що вони ще мали зі собою, мусіли віддавати гайдамакам при в'їзді з шоси на пристань. Самі ж тільки в шапках, шинелях і з торбинками через плече, днювали й ночували під відкритим небом на пристані, чекаючи на черговий пароплав, щоб відїхати „до дому”!...^{125б})

Пристань також інакше виглядала ніж попередньо. Окрім юрб солдатів, ходили там, незаймані, самопас, залишені на призволяще коні й мули. Вони паслись без догляду по схилах гори біля пристані. При ній, без ніякої охорони, сотнями стояли порожні вози, лежали в „шта-

белях” звої кільчастого дроту, дерев’яні бруси, та купи невироблених кінських, буйволиних і волових шкір. Попередньо зачинені й пильно вартовані комори з різними військовими припасами стояли наростіж. Я заглянув у деякі з них, генуезької будови, крізь виломані двері. В одній коморі побачив високу, аж під стелю, купу цукру, а в другій — солдатської білизни. Тепер цим ніхто не цікавився й проходив байдуже повз ці, кожному приступні, коштовні припаси!...

Побувши зо два тижні в Трапезунді, я вже ладився виїжджати черговим пароплавом в Україну. Для того, після наради з командуванням сотні, було використано той же пароплав „Король Карло Румунський”, який вже під українським прапором завітав був у своєму окружному прибережному плаванні до Трапезунду. На цей раз, згідно з наказом сотні, він узяв тільки зброю для Українці та невеличку кількість подорожніх. Я став, з уповноваження сотні, комісаром пароплаву.

Від’їзд, у другій половині грудня 1917 року, відбувся в напруженій атмосфері: вся дорога від пристані до комор, де переховувалась зброя, була обставлена гайдамаками. Двоколіски-одноконки, від самого ранку, поспішно підвозили вантаж (рушниці й кулемети, з набоями) до байдаків, з яких його переносувано кранами на пароплав, що стояв, як звичайно із-за мілкої води, у певній віддалі від берега. Нас оточувала юрба вояків які злобно вили: „Домой! Домой!” На їхніх очах корабель вантажився, а їх не брали! Врешті, вже після півдня, я і мої нечисленні супутники від’їхали на корабель. Юрба кинулась до берега у розпачі, з прокляттями й виттям, але, мабуть, добре знала гайдамаків, бо до жодних зловживань не доходило!...

ВІД’ІЗД В УКРАЇНУ

„Король Карло Румунський” відплив з нами і зброєю, як звичайно, вдовж берегів Малої Азії до Батуму. То були останні мої відвідини цього вииняtkово приємного

міста. Згодом я довідався, що з відходом російської армії з російсько-турецького фронту й наступом турецької армії на схід, вона зайняла Батум 15 квітня 1918 року. Перебувала там біля пів року. Після турків, від 15 грудня того ж, 1918 року, тимчасово перебувало в Батумі англійське військо.

Про існування в Батумі під той час Укр. Військової Ради Батумського Укріпленого Району та про початки формування від листопада 1917 року куреня ім. Максима Залізняка в Батумі, підо впливом вищезгаданого Всеукраїнського Військового Армейського З'їзду в Трапезунді (29 жовтня — 4 листопада 1917), я нічого тоді ще не знав.^{125в)}

Що сталося опісля з сотнею гайдамаків в Трапезунді я не знаю. Мабуть вона теж незабаром від'їхала, бо про деякого з трапезундських гайдамаків були згодом чутки в Україні. Приміром підстаршина Брова став отаманом повстанців на Катеринославщині. Згодом він опинився в загонах анархіста Н. Махна.^{125а)} Був у нього за „полковника” і згинув у битві з большевиками.¹²³⁾

З попередніх українських трапезундських діячів Гр. Хименко, від'їхав разом з М. О. Свідерським. Впродовж 1918 року в Україні не було про нього чути. Але в початках 1919 року він виступав зі своїм загonom проти військ Директорії УНР. З ним бились сіро-жупанники в околицях Тального й Христинівки. Також „Ударна група” полк. Р. Сушка в половині січня 1919 року мала значні втрати під Гребінкою від українських повстанців отамана Хименка (свідчить В. Прохода).^{40б)} В кінці літа 1921 року я бачився з Гр. Хименком у Києві. Пропонував йому разом втікати „на Захід.” У відповідь на це він сказав мені: — „маю працю, кімнату й гарну книгозбірню, а за большевиків в Україні мені добре й тому нікуди не збираюсь виїздити!” Про дальшу його долю мені нічого невідомо.¹²⁶⁾

В моїй пам'яті залишилась приємна згадка про військового урядовця Трапезундського району. — Юрія Гасенка, стрункого й вродливого юнака. Він був родом з

Кавказу, мав письменницький хист і знав кілька мов, у тому числі вірменську й турецьку. Помер він у 1933 році на чужині. Але, із-за ослабленої пам'яті, не можу пригадати собі — чи я його пізнав в Трапезунді, чи вже згодом в Україні.¹³⁶⁾

Мало собі пригадую палкого патріота — військового старшину Гриця Рогозного, гарматчика. Він правдоподібно виїхав разом з іншими з Трапезунду. В Україні впродовж 1918-1920 рр. перебував в складі армії УНР і з нею вийшов на еміграцію. Про дальшу його долю автор цих споминів дізнався щойно у 1968 році зі свідчень полк. М. Битинського та Словянської Бібліотеки в Празі, за посередництвом проф. М. Б.^{136а)}

Проф. А. Кримський від'їхав в Україну ще раніш, бо його ми вже не застали, в початках вересня 1917 року в Трапезунді. У Києві він став одним з організаторів Української Академії Наук. Працюючи згодом в Національній Бібліотеці при Українській Академії Наук, я мав з ним впродовж 1918-21 рр. постійні зносини.³⁹⁾

Про Миколу О. Свідерського буде мова далі. За інших нічого не можу сказати.

В Батумі довелось нам прийняти на корабель відділ сестер милосердя з Тифлісу (приблизно біля 30 сестер з керівничкою), які вертались через Севастопіль „на рідну.” Деякі з тих сестер були сумнівної поведінки і ми мали з ними в дорозі неабиякий клопіт. На ніч їх умістили в окремій просторій каюті і керівничка лягла спати в дверях. Біля півночі на морі зчинився буревій і кораблем кидало на всі боки. Чорне море славиться своїми буревіями. Наслідком цього ми примушені були відмовитись від звичайного прибережного розкладу плавання й добивались, рятуючись, до Криму⁶²⁾ навпростець.

Одночасно і на кораблі зчинилася буча: одна з наших „підопічних”, користаючи з замішання на кораблі, перелізла через керівничку, що лежала в дверях каюти, й опинилась в старшинській каюті. Тут її, в п'яному і невизначеному стані, застукав вартовий моряк. У ньому заговорили — алкоголь, заздрість і нехіль до старшин. Він

і його сторонники вимагали покарання „сестри” — кинути її в море! Я не погодився з цим, а тому, що більшість залоги була по моїй стороні, я зарядив суд над нещасною „дочкою Венери.” Суд відбувся за всіма правилами народного правосуддя: обидві сторони вибрали двох суддів, я головував, оскаржував вартовий моряк, були переслухані „свідки.” Говорили всі, хто бажав, а моїм завданням було протягти той судовий процес якнайдовше, бо я знав, що наша подорож вже кінчається. Жертва грішного кохання, немов „вмираюча лебідка”, лежала на долівці перед суддями. В обличчі такої страшною кари весь хміль вилетів їй з голови і вона заливалася слюзами. Впродовж годин усі говорили до речі й не до речі, поки не почувся оклик — „Земля!” Забувши про суд, всі кинулись на поклад корабля і до своїх обов'язків.

Виявилось, що ми підпливали до Керчі.⁸⁸⁾ Нам назустріч вийшла у пристань юрба з численними прапорами. Виднілись там червоні прапори, татарські, українські, колишні царсько-російські й ще якихось барв... Мешканці Керчі не знали, що за корабель до них причалює і що він їм несе, хоч на ньому маяв український прапор! Тому в загальному замішанні одні кричали: „Да здравствует революція!”, а інші горлали — „Да здравствует контр-революція!” Увесь той натовп в різнобарвних одягах зі своїми бородатими старшинами, в довгих халамидах, на переді, справляв хоч і мальовничий, але досить смішний вигляд.

Зійшовши на берег, у відповідь на „хліб — сіль” предложено мені, я запевнив представників міста в наших миролюбних намірах і зарядив негайне вивантаження клопітливих сестер милосердя, разом з „підсудною!” З Керчі вони могли їхати залізницею до місць свого призначення. Так було безпечніше!

У Севастополі⁷¹⁾ нас зустріла поважніша халепа. Наслідки жовтневої большевицької революції 1917 року вже докотились були аж сюди. В місті офіційно діяв, нібито, адміністративний апарат УНР, але одночасно під його боком прихильники московсько-советського

ладу вже від грудня 1917 року успішно організували свій „совет” і вели по кораблях шалену агітацію серед моряків. У пристані й на кораблях серед моряків, поруч із прихильністю до „советів”, великий вплив мала згадувана вже національна організація — „Головна Українська Рада Чорноморської Фльоти.” В наслідок такого заплутаного й напруженого становища було невідомо, до кого слід зголошуватись і кому слід передати привезену зброю? Все ж таки капітанові корабля, який відповідав за цінний, але й небезпечний вантаж корабля, вдалось, незважаючи на большевицькі претенсії й затії, передати поночі зброю українським чорноморцям.¹²⁷⁾

Вкрай втомлений від перебутої „бурхливої” подорожі, я був ще й хворий від нових чобіт, що ними мене обдарували гайдамаки в Трапезунді. Тому я залишився на кілька днів в Севастополі, лікуючись у місцевому „Бальнеологічному Інституті.”* У Севастополі вже не було⁶⁰⁾, колись заснованої, української книгарні видавничого товариства „Друкарь.” Після випродажі книжок та із-за браку припливу нових, керівничка зняла шильд книгарні зі страху перед большевиками, і мешкала в тому приміщенні приватно, з якимсь моряком . . .

Підлікувавшись трохи соляними купелями в інституті, я вирушив, на початку січня 1918 року залізницею до Києва.⁴⁷⁾ Тепла січнева погода в Севастополі поволі змінювалася на сніжну, коли наш поїзд посовувався щораз то далі на північ. На вузлових зупинках зустрічні поїзди були переповнені вояками, що повертались з фронтів, мішочниками, що сунули з Московщини на хлібодайну Україну, або й просто „спекулянтами” та відділами московської червоної гвардії. Червоногвардійці перевіряли подорожніх, але на мене, в сірій вояцькій шинелі, на щастя, не звертали уваги.

У Києві я забарився недовго й подався далі залізницею на південь до батьків у Звенигородку⁵²⁾ на Київщині, де й пробув кілька тижнів. Вдома я відпочивав, віднов-

*) Інститут по вивченню мінеральних вод, їх фіз. хем. складу і лікувальних властивостей. — *Ред.*

ляв давні звязки з товаришами з Комерційної Школи та брав участь у видаванні часопису — „Звенигородська Зоря”, що її заснував і редагував мій старший шкільний товариш Гаврило Піщаленко. На її сторінках я опублікував кілька своїх статей.¹²⁸)

**Микола Олексієвич Свідерський
(1892—1951)**

(Світлина зі збірки родини Свідерських
в Сіднею, Австралія)

НА ЗАКІНЧЕННЯ

У лютому 1918 року я вернувся до Києва. Після короткого урядування в Київському Земстві, на становищі губерніяльного бібліотечного інструктора, я почав відвідувати деякі міністерства, шукаючи за працею. Покійний проф. Б. Іваницький,¹²⁹) тодішній директор Лісового Департаменту, намовляв мене, як колишнього студента

Петроградського Лісового Інституту, працювати у нього. Але пережиті впродовж останніх кількох літ події вибили мене з устійнених життєвих рейок. На його прохання, я умістив кілька статей в редактованому ним „Лісовому Вістнику”,¹³⁰⁾ але на працю влаштувався у Пресовому Відділі Міністерства Закордонних Справ, під керівництвом моєї товаришки з петроградських часів, Надії Суворцової.¹³¹⁾

З того часу в моєму житті, почалась „київська доба” (1918-1921), повна нових переживань і вражень. Але серед тої „ метушні” я думкою і почуваннями постійно повертався до часів мого перебування на Закавказькому фронті, зокрема в Трапезунді. Згадував я про центральну постать тих часів — Миколу Олексієвича Свідерського, комісара України в Трапезундському районі.⁵⁹⁾

На жаль, у Києві мені чомусь не довелося з ним зустрітись. Це сталося щойно на еміграції — в Польщі. Останньо ми бачились восени 1943 року, за німців, в Варшаві. Він пригадував мені про мою доповідь на Українському Армейському З’їзді в жовтні 1917 року в Трапезунді, про яку я зовсім було забув. М. Свідерський, на моє домагання, обіцяв написати спомини про свою трапезундську епопею. На жаль, звязок між нами знову увірвався.

Щойно у 1963 році, за посередництвом Інституту Дослідів Волині у Вінніпегу, я відшукав родину М. Свідерського в Австралії. Від його сина, Миколи Миколайовича Свідерського,¹³²⁾ я довідався, що славний його батько, колишній комісар Української Держави в Трапезундському районі, давно вже не живе! . . .

Після повороту з Трапезунду в Києві, М. О. Свідерський деякий час був урядовцем для особливих доручень в Міністерстві Закордонних Справ. Був одружений з Єлисаветою, уродженою Вайденбах, україркою, що походила з німецьких колоністів на Волині, яка теж була урядничкою в згаданому міністерстві. Вони мали двоє дітей: сина Миколу¹³²⁾ й доньку Ольгу.^{132а)} Згодом, перебуваючи в армії УНР, М. О. Свідерський вийшов разом

з нею восени 1920 року на еміграцію, а потім Свідерські переїхали на Волинь, під польською займанщиною.

М. О. Свідерський працював довший час на культурній, громадській і кооперативній нивах та брав участь у релігійному житті на Волині. За німецької окупації Польщі, від 1939 року, впродовж деякого часу він був посадником м. Почаєва, а після війни родина Свідерських опинилась, як і багато нас, розпорошено на скитальщині. Син, Микола, із рядів УПА потрапив у французьку займанщину Німеччини, де й одружився. А сам Микола Олексієвич Свідерський, з донькою, яка теж незабаром вийшла заміж,^{132а}) опинився в англійській зоні Німеччини. Тим часом дружина М. Свідерського, яка не була разом з ним, правдоподібно в 1944 році згинула мученицькою смертю з рук польських комуністичних банд. Ця вістка незвичайно пригнобила М. О. Свідерського. Від того часу він занепав на здоров'ю і заломався психічно. У 1950 році він зі скитальщини в Німеччині переїхав до родини сина в Австралію.

Тут несприятливе австралійське підсоння доконало його і рік пізніше, 2-го вересня 1951 року, він помер. На жаль, він не залишив жодних спогадів, незважаючи на неустанні заходи мої і пок. генерала Михайла Садовського, з Воєнно-Історичного Інституту в Торонто, Канада.¹³³)

Так відійшла від нас у „далеку дорогу” ще одна з визначних постатей на світанку відродження української державности, визначний співробітник Симона Петлюри, колишній славний представник і комісар України в Трапезунді....

ПРИМІТКИ

Головні скорочення:

- БСЭ — Большая Советская Энциклопедия, Москва.
МБ — Михайло Боровський, проф., автор.
ВІ — Василь Іванис, проф., автор.
ВТ — Володимир Трембійський, д-р, автор.
ЕІ — Enc. Italiana, Roma.
ЕУ — Енциклопедія Українознавства, НТШ, під ред. проф. д-ра В. Кубійовича, Словникова частина.
І — Іван Івасюк, автор.
ЛБ — Лев Биковський, інж., автор.
ММ — Михайло Міллер, проф. д-р, автор.
НТШ — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка.
ОЛ — Олександр Лотоцький. Сторінки минулого, тт. 1—4, Бавид Брук, 1966.
УВАН — Українська Вільна Академія Наук у США.
УМЕ — Українська Мала Енциклопедія проф. Євг. Опацького.
УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія, Київ.
ЯЗ — Яків Зозуля, проф. д-р, автор.
ЭС — Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона, СПб.

**
*

ДОДАТКИ - ЛІТЕРАТУРА

- 1) ЛБ: На Північному фронті. (Спогади з 1915-16 рр.) „Визвольний Шлях” Лондон, 1965: кн. I, 55—62; кн. II, 206—210.
- 2) ТРАПЕЗУНД. (Trebisonda, Trabzon, Trapezunt, Trabazon, Trebisond, Trabizun, Tirabson; турецький — Tarabosan, Tarabuzun; столиця трапезундського „вілайету” (округи). Після Смірни найважливіший торговельний осередок в Малій Азії (Анатолії). Див.: ЕІ. XXXIV, 245—246; Епс. Universal Illustrada Europa - Americana, Madrid, LXIV, 6—11; ЛБ: Українці в Трапезунді в XX-му столітті. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1274—1286; УМЕ, 1966, XV, 1924; ЭС, XXXIII, 1901, 726—727; БСЭ, 43, 77; Грецька Енци., Атени, 22, 262—266. Історичне місто, розташоване при березі Чорного моря. Тут у 400 році до нашої ери Ксенофонт з рештками грецької армії, вертаючись з Персії, досяг уперше моря впродовж славного історичного „Походу 10,000” (Олександра Великого Македонського!)
- 3) АНАТОЛІЯ (або НАТОЛІЯ, стара назва Малої Азії). Див.: УРЕ, 1, 213; ЭС, II, 708—709.
- 4) ЛБ: Укр. Чорноморський Інститут (1940—1949). „Визвольний Шлях”, 1957: кн. X, 1125—1136, кн. XI, 1255—1265.
- 5) ММ: Студії з ранньої історії Призов'я. I. До історії Танаїса (План міста). Майнц Кастель (Одеса) 1946, 31x22, 16 ст. і одна ілюстр. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 32; Студії... IV. Скільки було Танаїсів? Майнц Кастель (Женева) 1946, 31x22, 9 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 44; УРЕ, 12, 404—406; ЭС, 53, 138—139.
- 5а) ІВАН ЗАМША: Укр. рух в Ростові на Дону й на Закавказзі.
Перебуваючи в Ростові на Дону вкінці червня 1917 року „від поїзда до поїзда”, як то кажуть, автор цих споминів нічого ще про це не знав. Довідався щойно згодом в листопаді 1917 року, перебуваючи в Тифлісі (див. розділ — „Тифліська трагікомедія”). Окрім того відомості про укр. рух на Закавказзі, а особливо у Ростові на Дону, додатково описав проф. Ів. Замша з Нью Йорку у своєму листі до Л. Биковського, в Денвері, з дня 15 березня 1968 р. Подасмо уривок з того листа: „...Революція 1917 р. застала мене, нині проф. Ів. Замша, в Ростові на Дону. В запасних полках 187 і 249-ому в цьому місці, я брав активну участь в українізації війська й був делегатом від них на 1-ому у травні (5) 18—12 (25) та на 2-ому у червні (5) 18—10 (23) 1917 р. Українських Військових Зіздах у Києві. Після 2-го Військового Зїзду був відряджений у червні 1917, на Кавказ. Там довгий час (впродовж липня, серпня, вересня й жовтня) був у м. Горі, в Грузії (між Тифлісом і Кутаїсом), головою місцевої української громади. Від неї був висланий делегатом на Український Красний

З'їзд в Тифлісі, що відбувся приблизно в кінці жовтня, або в першій половині листопада 1917 р. На З'їзді я виступав з інформацією про 1-ий і 2-ий Українські Військові З'їзди та про формування Української Центральної Ради. Тоді ж мене обрали у склад Української Закавказької Кравчої Ради і я брав участь в її засіданнях. Очолював Раду Леонтій Дмитрович Шрамченко, попередньо голова Української Тифліської Громади. Рада видавала від другої половини 1917 р. в Тифлісі часопис — „Вісті Української Кравчої Ради Закавказу”. Згодом поруч із „Вістями” стали виходити від листопада 1917 р. також і „Українські Вісті Закавказзя”, під редакцією військового урядовця Артема Миколайовича Дражевського. „Вістей”, пригадую собі, вийшло кілька надійть чисел. В перших числах того часопису була подана інформація про згаданий з'їзд та склад обраної Укр. Закавказької Кравчої Ради...”

- 6) НОВОРОСІЙСЬКЕ. Див. II: Кубань, економічний нарис, Прага, 1925, 14; УРЕ, 10, 169; ЭС, 41, 292; БСЭ, 30, 95—97.
- 7) ЦЕМЕСЬКА ЗАТОКА (на Чорному морі). Див.: УРЕ, 16, 8; ЭС, 74, 946; БСЭ, 46, 509.
- 7а) II: Кубань, економічний нарис. Прага, 1925, розділ — „Порти та пристані Кубані”, 13—14.
- 8) КУРДИ. Див.: УРЕ, 7, 509—510; ЭС, 33, 69—71.
- 9) КАВКАЗ: Див.: Ю. Ліпа: Чорноморський Простір, атлас. Варшава 1941, 15—16; ВІ: Імперіялізм Московщини, Росії та Сов. Союзу, Торонто 1952, розділ „Північний Кавказ”, 93—96; Його ж: До проблем Кавказу, Новий Ульм 1960, 8°, 70 ст.; В. Кубійович: Кавказ. ЕУ, 3, 1959, 911—916; УМЕ, V, 1959, 569—570; УРЕ, 6, 48—51; Т. Шевченко: Кавказ. Твори, II. Вид. М. Денисюка, Чикаго 1961, 103—109; ЭС, 26, 818—849.
- 10) КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ. Див.: Євг. Алетіано-Попівський: Стародавні рунічі на Каспю. „Визв. Шлях”, кн. V, 1959, 515—520; УРЕ, 6, 236; ЭС, 28, 667—672; БСЭ, 20, 325—331; W. Sprage: The Caspian See problem. “Bulletin Institute for the Study of the USSR”, München, No. 4, April 1957, 32—39.
- 11) ГУДЕРМЕС. Див.: ЭС, 18, 860.
- 12) М. ЛЕРМОНТОВ. Див.: УМЕ, VII, 1960, 826—827.
- 13) ДАГЕСТАН. Див.: УРЕ, 3, 549—553; БСЭ, 13, 272—296; ЭС, 19, 26—32.
- 14) БАЛАДЖАРИ. Див.: Атлас мира. Москва 1954. Головное Управление геодезии и картографии МВД СССР. „Азербайджанская ССР”, карта 50.
- 14а) МУТАНСЬКІ СТЕПИ. Див.: БСЭ, 1, мапка між стор. 436—437, 436; ЭС, XX, 108.
- 15) АШШЕРОНСЬКИЙ ШВОСТРІВ. Див.: УРЕ, 1, 273; БСЭ, 2, 581—582; ЭС, 1А, 938.
- 16) АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ (Арал, „нікчемне море”). Див.: Т. Шевченко. Невольничка Муза, 1847—1850. Твори вид. М. Денисюка, т. III. Чикаго 1959, 390 ст.; УРЕ, 1, 281; БСЭ, 2, 609—611; ЭС, 11, 12—14.

- 17) ВОГНЕПОКЛОННИКИ. Див.: Нат. Королева: Јадан. „Овид”. Чикаго, 4, 1964, 8; ЭС, XXIA, 698.
- 18) БАКУ. Див.: ВІ: Імперіалізм Московщини, Росії та Сов. Союзу, Торонто 1952, розділ „Азербайджан”, 87—88; УРЕ, 1, 1959, 415—416; БСЭ, 4, 89—95; ЭС, 11А, 770—774.
- 19) Цей водогін збудував українець ЛУКА ВИЧ, тодішній міський голова м. Баку. Згодом Л. В. був видатним кубанським гром.-політичним діячем. На еміграції як професор, викладав від 1922-23 рр. „місцеве самоврядування” на економічно-кооперативному факультеті УГА в ЧСР, в Подєбрадах. Див.: ЕУ, 1, 1955, 123; Укр. Госп. Академія в ЧСР, 1922—35, Нью Йорк 1959, 33, 35—36, 39.
- 19а) ГРУЗІЯ - ГРУЗІНИ. Див.: ВІ: Імперіалізм Московщини, Росії та Сов. Союзу, Вінніпег 1952, розділ „Грузія”, 87; Його ж: Чорноморський басейн. (Розділ — „Грузія”), „Гомін України”, Торонто, з 24 жовтня 1953; Міндія Лашаурі: Грузія між північчю і півднем та російсько-грузинські взаємини. „Укр. Вісті”, Новий Ульм 1951, ч. 53, 2—3, ч. 97, 2—4; Л. Хатіашвілі й С. Хуцішвілі: Українсько-грузинські літературні звязки. „Нові Дні”, Торонто, ч. 50, 1954; Юрій Накашідзе: З історії Грузії. „Нові Дні”, 1956, ч. 74, . . . , ч. 75, 13—15; М. Глобенко: Грузини (Грузія), ЕУ, 2, 1955—57, 451—452; УРЕ, 3, 492—500; БСЭ, 13, 32—100; ЭС, IXA, 791—801; Анна Потопник — Грузія та її легенди. „Світло”, Торонто, ч. 10, 1966, стор. 360—361; ч. 11, стор. 395—396.
- 19б) КУРА (ріка, груз. — Мтквари, тур. — Кюрчай). Див.: УРЕ, 7, 505; БСЭ, 24, 75—77, ЭС, XVII, 59—60.
- 20) ТИФЛІС (груз. — Тбілісі). Див.: УРЕ, 14, 1963, 289—290; БСЭ, 42, 31—36; ЭС, XXXIII, 267—271.
- 21) РІОН (ріка, груз. — РІОНИ). Див.: УРЕ, 12, 272; БСЭ, 36, 538—539.
- 22) СУРАМСЬКИЙ ТУНЕЛЬ, крізь Сурамський гірський хряж, між залізничними станціями Варварино (зі сходу) і Ципа (зі заходу), довжиною у 3 верстви й 374 сажнів, будувався від 1886 до 1890 року. Тунель має свою трагічну „історію”. Будував його інж. Михайловський(?) від 1886 року, в звязку з поліпшенням залізниці з Батуму на Тифліс до Баку. Тунель вузький і дуже довгий. Тому пробивали його одночасно з двох кінців, чороського й ріонського. Того роду будівництво тунелів було у той час „новим”, а по своїй довжині тунель був першим в тодішній Росії. Праця тривала довший час і за розрахунками обидва кінці тунелю повинні були вже зійтись, але вони не сходились! Здогадувались, що вони вже йдуть поруч себе? Тому праці було припинено й розпочато віднова розрахунки. Будівничий тунелю, інж. Михайловський, виявив буцім то при тому ряд своїх помилок у розрахунках. Від того сорому він покінчив самогубством-застрелився! Згодом розрахунки й праця, одночасно над тунелем поновили. Вже по кількох днях пробивання обидва кінці тунелю зійшлися в середині на основі попередніх розрахунків інж. Михайловського і будова тунелю була

- шасливо закінчена у 1890 році. Ім'я інж. Михайловського, як будівничого тунелю, у той спосіб було реабілітоване! При вході в тунель, з батумської сторони, поставили йому пам'ятник! Пам'ятник той заріс кущами й автор цих споминів, проїжджаючи, його не спостеріг. Відомости подав про перебіг будування тунелю п. К. Левченко, з Денверу, Колорадо. Він у 1926 році побував як турист в цих околицях, оглядає пам'ятник і розмовляв в Батумі зі старим грузином, що брав участь, як робітник в будові тунелю. Між іншим грузин розповів, що інж. Михайловський був українцем, любив Т. Шевченка й знав його твори. Окрім того див.: В. М. Сурамський тоннель. *ЭС*, XXXII, 1901, 93.
- 23) ЧОРОХ (ЧОРУХ), ріка, впадає на захід від Батуму в Чорне море, Див.: *УРЕ*, 16, 1964, 221; *БСЭ*, 47, 431; *ЭС*, XXXVIII, 922.
- 24) ЧОРНЕ МОРЕ (РУСЬКЕ МОРЕ, ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ). Див.: Ів. Шовгенів: Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря, та його басейну. Варшава 1941, 31x22, 112 ст. і одна карта. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 5; Г. І. Братіану: Початки торгівлі на Чорному морі. Варшава 1940, (переклад) 31x22, 42 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 3; Ол. Кулиник: Чорноморська проблема в укр. промисловості. Варшава 1941, 31x22, 50 ст. і 1 схема. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 4; Аң. Огісько: Комунікаційне летунство в Чорноморському просторі. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941, 32 ст. і 2 схеми; Дм. Нестеренко: Організація адміністрації морських портів України. Варшава 1941. 31x22, 34 ст. і 3 схеми. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 9; В. Трембіцький: Україна та її море. „Крїла”. Нью Йорк. ч. 3, 1952, стор. 4—7; Б. Круницький: Іван Мазепа і його чорноморська політика. „Укр. Самостійник”, Мюнхен, ч. 13, 1954. Із праць Інституту Дослідження Чорноморських проблем Укр. Вільного Університету; Ол. Оглоблін: Чорноморська проблема в укр. політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709). Тези. „Укр. Чорноморський Збірник”, кн. XI, Майнц Кастель 1947, 27—30; С. П. Сластененко: Чорне море — наше море. „Нові Дні”, Торонто 1954, ч. 52, 19—20, ч. 53; Ів. Чайковський: Море в укр. літературі. „Гомін України”, Торонто, ч. 17, 1956, 10—11; Л. Полтава: Тема Чорного моря в укр. поезії 1920—1930-их рр. „Свобода”, ч. 227—228, 1958; Євг. Алетіано-Попівський: Воєнне значення Чорного моря. „Визв. Шлях”, Лондон, кн. IV. 1959, 369—375; *УРЕ*, 16, 208—220; *БСЭ*, 47, 183—196; *ЭС*, XXXVIII, 630—641. М. Боровський — Names of the Black Sea basin in the International Botanical Terminology. Вид. VII Інтер. Конгрес у Флоренції, ст. 16, 89, 1961.
- 25) КОЛХІДА (антична назва з 6-го ст. до нашої доби до нині для окреслення Західньої Грузії). Див.: *УРЕ*, 7, 27—28; *БСЭ*, 22, 71—72; *ЭС*, XVa, 771—772.
- 26) БАТУМ (груз. БАТУМІ). Див.: *УРЕ*, 1, 465—466; *БСЭ*, 4, 309—313; *ЭС*, III, 186—187; Петро Гришук: Від Батуму до Кісва. (Укр. Військова Рада Батумського Укріпленого Району та курінь імені Максима

- Залізняка). Див.: „Дороговказ“, Торонто, ч. 18, 1967, 8—11; ч. 19, 1968, 7—8; ч. 20, 1968, 5—8.
- 27) Л. Н. ІВАНОВ. Див.: Лісний Інститут. MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913—14, 1170; ЛВ: В Петрограді. „Визв. Шлях“, Лондон, кн. VII—VIII, 1964, 791—792.
- 27а) ЛАЗІСТАН (ЛАЗИ), турецький край (санджак), що обіймає вілайєти — Чорух, Різе й Трапезунд. Див.: БСЭ, 24, 228; ЭС, XVII, 251.
- 28) ВГ.: Стежками життя. Спогади (з березня-квітня 1916 року), т. I. Буенос-Айрес 1958, 155—163; *Трапезундська операція* (БСЭ, 43, 166—167 і схема). Повні ділення вирождж лютого-квітня 1916 року на побережжю Лазістану і трапезундська операція. Наступ рос. військ на Трапезунд відбувався від 13(26) березня до 5(18) квітня 1916 року, з початку без особливого успіху. Тоді 25 березня (7 квітня) 1916 р. приморський відділ був посилений двома кубанськими козачими бригадами. Російські війська посунулись вглиб Лазістану і простояли два тижні за 15 км. від Трапезунду в м. Оф. Вирождж цього часу турки, не маючи можливості стримати наступ рос. військ, звільняли Трапезунд і остаточно вийшли з нього дня 3(16) квітня на захід. В два дні після того 5(18) квітня 1916 р. росіяне увійшли в Трапезунд без бою; *Н. Г. Корсун* — Первая мировая война на Кавказском фронте. Москва 1948, 80, 98 ст. і мапи. В розділі — „Трапезундська операція (13. III—17. V. 1916)“ автор пише про стан рос. кавказької армії після зайняття нею Ерзеруму і описує перебіг наступу т. зв. „Приморського Відділу“ на Трапезунд вздовж прибережної смуги Чорного моря. Трапезунд було зайнято дня 5 квітня, а Платану, за ним, 17—18. V. 1916 завдяки збільшенню „Прим. Відділу“ двома — 1 та 2-ю Кубанськими пластуцькими бригадами. Вони були перевезені залізницею зі Зах. Фронту до Новоросійська, а звідциля морем у Різе. В кінці травня 1916 р. ізза збільшення кількості військ в Трапезундському районі, було там сформовано 5-ий Кавказький корпус. З того часу Трапезунд обслуговували 5 і 2 Кавказькі корпуси. (стор. 56—59). В дальній розповіді автор згадує про несприятливі умови ведення війни на Кавк. фронті: кліматичні, мешканеві, побутові, харчові, хвороби (тиф, дезинтерію, малярію, шкорбут, соняшні удари, очні хвороби і т. п.) стор. 94 (та бездоріжжя). Останнє утруднювало похід і постачання харчових, військових і помічних засобів. Він пише про „носіїв“ тягарів та худобячі транспорти (коні, мули, верблюди, осли, воли, корови і навіть барани (кози), що везли на собі бляшанки з консервами). З них усіх формувався відповідний транспорт (стор. 95). Автор згадує також і про шосе з вузькоколійкою від Трапезунду вглиб краю (стор. 86). Події та згадані умови війни описані у цього об'єктивно й правдиво, зі значням предмету, а текст доповнюють докладні малюнки. Поданий матеріал відповідає тому що чув, бачив, переживав і описав автор цих споминів.
- 28а) Див. *Арх. Животко* — Історія укр. пресв. Авґсбург, 1946, стор. 158: „У Трапезунді (1917) Українська Громада видавала „Вісти Громади

- Українців в м. Трапезунді", що виходили двічі на тиждень, за ред. Гр. Хиженка". (Стор. 156).
- 29) ЛБ: Українці в Трапезунді у XX-му столітті. „Визв. Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1274—1286.
- 30) НОВОЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ. Заснування Олексівського (Донського) Політехнічного Інституту в Новочеркаському розпочав граф. С. Ю. Вітте. Але Інститут був відкритий вже після його урядування у 1907 році. Див.: MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913-14; ВІ: Стежками життя. Спогади. Буенос Айрес, т. I, 1958, 122 і далші.
- 31) ОСЕТИНИ. Див.: УРЕ, 10, 391—392; БСЭ, 31, 279—280; ЭС, XXII, 263—267.
- 32) ЕРЗЕРУМ (Арзерум). Див.: ЭС, 81, 8—9.
- 33) ПЛАТАНА (Platana), на захід від Трапезунду. Див.: D. Talbot Rice — Notice on some religions buildings in the city and vilayet Trebisond. “Byzantion”, Revue Internationale des etudes Byzantines. Tom V (1929). Paris 1930, 66—67; Ф. П. Успенский — Второй отчет о занятиях в Трапезунте и окрестностях. 26 октября 1916 г. „Известия Императорской Академии Наук”, VI серия, 1 декабря, Петроград 1916, Номер 17, стор. 1663.
- 34) ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМПЕРІЯ. Див.: ЭС, XXXIVA, 1901, 724—737; ЕІ, XXXIV, 1937, 245—246; БСЭ, 43, 166.
- 35) ВІРМЕНИ. Див.: ВІ: Імперіялізм Московщини, Росії та Сов. Союзу. Торонто 1952, розділ „Вірмени”, 88; Його ж: Чорноморський басейн. Розділ — „Вірмени”. „Гомін України”, Торонто, з 24 жовтня 1953; ЕУ, 1, 1955, 285; УРЕ 2, 478—486; БСЭ 3, 49—109; ЭС, II, 130-136.
- 35а) ЧАРЧАФ. Див.: ОЛ: IV, В Царгороді, Варшава 1939, 29.
- 36) ГЕНУЕЗЦІ. Див.: ММ: Студії з історії Приозів'я. XI. Генуезько-Венеційська доба 13—15 ст. ст. Майнц Кастель (Женева) 1947, 31x22, 18 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 54; УРЕ, 3, 187—188; БСЭ, 10, 447—449; ЭС, VIII, 364—365.
- 37) ГЕЛЛЕНИ — стародавні греки.
- 37а)) ГЕЛЛЕНІСТИЧНЕ мистецтво в Малій Азії, поєднання впливів гелленських — грецьких зі східними (орієнтальними), головню індійськими й перськими.
- 38) РІЗЕ (Місто й вілайет). Дуже давнє місто з часів імператора римського Юстиніана, який заснував тут фортечку — Rhisos. Столичне місто вілайету (округи) тої ж назви. Див.: БСЭ, 36, 481; 43, 77, 167; ЭС, XXVIA, 693; “The Illustr. Library of the World and its peoples”. New York 1966, 188—119.
- 39) ПРОФ. АГАТАНГЕЛ ЮХІМОВИЧ КРИМСЬКИЙ (Народ. 15 січня р.) Див.: Н. Д.: Агатангел Кримський. „Україна”, Париж, ч. 2, 1949, 121—128; ЛБ: А. Ю. Кримський. „Нові Дні”, Торонто, ч. 51, 1954, 16—19; ЕУ, 3, 1959, 1184; УМЕ, VI, 1960, 765—766; УРЕ, 7, 398; 1954, 16—19; ЕУ, 3, 1959, 1184; УМЕ, VI, 1960, 765; УРЕ, 7, 398.:

- „Тут жив А. Ю. Кримський” (меморіяльна дошка). „Свобода”, ч. 41, 1968; М. Мухин — З життяпису академіка А. Кримського. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. VI—VIII, за 1963 р.
- 39а) ЛБ: Звенигородська Комерційна Школа. Вінніпег, Денвер 1965, 8°, 48 ст.
- 39б) ВОЛОДИМИР ВОЛИНСЬКИЙ, місто. Див.: ЕУ, 1, 311.
- 40) МОЛОДОТУРКИ. Див.: ОЛ. IV, У Царгороді. 1966. 24—32; В. Дубровський: Туреччина після двох воєн. „Укр. Вісті”, Мюнхен, чч. 63—66, 1950.
- 40а) БРОВА (Підстаршина). Див.: ЛБ. Українці в Трапезунді у ХХ-му ст. „Визвольний Шлях”, Лондон, XI—XII, 1963, 1281.
- 40б) ГРИЦЬКО ХИМЕНКО (військовий старшина). Див.: ЛБ. Українці в Трапезунді... „Визв. Шлях”, XI—XII, 1963, 1275; В. Прохода: Уваги... „Укр. Історик”, ч. 1—2, 1967, 98; Його ж: Записки Непокірливого... „Вільне Слово”, Торонто, 1968 рік.
- 40в) УСПЕНСКИЙ, ФЕДОР ИВАНОВИЧ (1845—1928), проф., академік Російської Імператорської Академії Наук. Див.: ВСЭ, 44, 387—388. (Цікавився земельною справою за візантійських часів, відомий візантолог).
- 40г) Див.: G. Millet-Les monastères et les eglises des Trebisonde. “Bulletin de Correspondence Hellenique”, (IX), 1895, 419—459; Інший знавець цієї справи — Talbot (Notice... “Byzantion”, V(1929—30), 47—81) свідчить що в Трапезунді й його вілайеті було біля 3,000 християнських (грецьких) церков.
- 40д) ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ Російської Імператорської Академії Наук в Трапезунді й околицях. Див.: Ф. И. Успенский — Сообщения и отчет о командировке в Трапезунт. Трапезунт, 10 августа 1916. „Известия Императорской Академии Наук”, VI серия, 15 ноября. Петроград 1916, Номер 16, стор. 1464—1480; Його ж — Второй отчет о занятиях в Трапезунте и окрестностях. 26 октября 1916 г. „Известия Имп. Академии Наук”. VI серия. 1 декабря, Петроград 1916, Номер 17, стор. 1657—1663.
- 41) ДІЯНА (АРТЕМІДА), Богиня. Див.: УМЕ. З. 1958, 355—356; ЭС, ХА, 739.
- 42) СИНОП (СИНОПА), місто. Див.: УМЕ. XIV, 1965. 1734; ЭС, XXX, 48—49.
- 43) АРТЕМІДА ТАВРИДСЬКА (ДІЯНА), Богиня. Див.: Леся Українка — Твори, т. II, Нью Йорк 1953, вид. Тищенко, Білоуса, „Іфігенія в Тавриді”, 22—28.
- 43а) ТУРЕЧЧИНА. Див.: ЛБ — Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940, 31х22, 68 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 2; Ю. Липа — Чорноморський Простір. Атлас. Варшава 1941, 19х20. Вид. Морського Інституту, ч. 8; ВІ — Чорноморський басейн. „Туреччина”. „Гомін України”, Торонто з 24 жовтня 1953.

- 436) СВ. СОФІЯ В ТРАПЕЗУНДІ (Церква). Див.: N. Broumov-La Saint Sophie de Trebisande. "Vukantion", I. IV (1927-28), Paris, 393—405.
- 44) ГРЕКИ. Див.: Р. М. — Греки, ЕУ, 2, 1955—57, 429—430.
- 44а) Проф. А. Кримський був безмежно відданим укр. патріотом. В одній зі своїх молодечих поезій він писав: „...Мій Краю, за тебе прийняв не лякаюсь найгіршого лиха...” (А. Кримський: „Мій Краю” (вірш). Див. „Струни”. Антологія укр. поезії, Берлін 1922, вид. „Укр. Слова” і „Укр. Нар. Бібліотеки”, част. II, стор. 143). Цього гасла він дотримувався усе своє життя. Тому твердження в УРЕ, що А. Кримський — „з ентузіазмом зустрів жовтневу революцію” не відповідає дійсності, воно є фальшивкою і глумом над пам'яттю проф. А. Кримського
- 45) УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ. Див.: М. Гнатшак — Гроші в укр. державі. ЕУ, 2, 1955—57, 450; Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар історичних подій... УВАН, Нью Йорк. 1967, 43, 90—92.
- 45а) ЛВ — Україні в Трапезунді... „Визв. Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1276.
- 46) МОСКВА, місто. Див.: УМЕ, VIII, 1961, 1043; УРЕ, 9, 380—390; БСЭ, 28, 361—386; ЭС, XIX, 927—946.
- 46а) ПЕТЕРБУРГ (ПЕТРОГРАД, ЛЕНІНГРАД), місто. Див.: УМЕ, XI, 1963, 1349—1350; УРЕ, 8, 79—85; БСЭ, 24, 516—532; ЭС, XXVIII, 291—344.
- 46б) ТРЕТЬЯКОВСЬКА ГАЛЕРІЯ (образів). Див.: ЭС, XIX, 939—940, XXXIII, 795.
- 47) КИЇВ, місто. Див.: Кубійович, В. Павловський — Київ, ЕУ, 3, 1959, 1000—1017; УМЕ, V, 1959, 628—631; УРЕ, 6, 315—328; БСЭ, 20, 586—593; ЭС, XV, 266—273; Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар історичних подій... УВАН, Нью Йорк 1967, 8°, 112 ст.; „Pamiętnik Kijowski”, Londyn, I—II, 1959—1963.
- 48) Перший Укр. військовий з'їзд від 5(18) до 12(25) травня 1917 року обрав Український Генеральний Військовий Комітет. Див.: Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 14.
- 49) ЖУКОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР. Див.: ЕУ, 2, 1957, 701.
- 50) СИМОН ПЕТЛЮРА. Див.: ВІ — Симон Петлюра президент України. Торонто 1952, 8°, 255 ст.; Симон Петлюра (Збірник). Статті, Листи, Документи. УВАН, т. I, Нью Йорк 1956, 8°, 480 ст.; УМЕ, XI, 1963, 1350—1353; В. Прохода — Симон Петлюра, Новий Ульм, 1968, 8°, 51 ст.
- 51) ЛВ: Українська преса на Закавказзі в 1917 році. „Боротьба”, Київ, за 1917 р.
- 52) ЗВЕНИГОРОДКА, місто. Див.: ЕУ, 2, 1955—57, 766; Я. Пастернак — Археологія України, Торонто 1961, 169, 467; УРЕ, 5, 1961, 229—230; ЭС, XII, 353—354; Jan Ilgowski — Ostatnia starościna zwinogrodzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka. Kraków 1888, 8°, 56 st.; Julian Talko-Hryniewicz — Z przeczytych dni (1850—1908), Warszawa 1930, 120—199.
- 53) ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО. Див.: ЕУ, 1, 281; УМЕ, 2, 1958, 169.

- 54) ЛБ: Звенигородська Комерційна Школа (Спогади) 1905—1912. Вінніпег, Денвер, 1965, 8°. 48 ст.
- 55) КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ. Див.: „Історія Києва”, Київ, т. I, 1960, 702—703. Вид. АНУСРР.
- 56) ВІЙСЬКОВИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКР. ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. Див.: БУ, 1, 1955, 361; Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 17.
- 57) ВЕЛИЧКО. КОСТЬ. Див.: Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 108.
- 58) ІВ. КОСТЕВИЧ ГЕРАСИМОВ. Див.: ЛБ — В Петрограді (спомини з 1912—15 рр.) „Визв. Шлях”, Лондон, кн. VII—VIII, 1964, 794; ОЛ — част. 2, Бавнд Брук 1966, 123, 130; Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 104.
- 59) МИКОЛА СВИДЕРСЬКИЙ. Див.: Його промову в Укр. Центральній Раді. „Укр. Військові Вісті”, Київ, за 1917 рік; ЛБ — Українці в Трапезунді... „Визв. Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1277—1286; Його ж Свідерський Микола Олексійович (Листування). Збірник „Літопис Волині”, Вінніпег, ч. 7, 1964, 42—47; Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 108.
- 60) ДРУКАРЬ (Видавниче товариство). Див.: ОЛ — част. III, Варшава 1934, 200—201; БУ, 2, 1957, 599.
- 61) УКРАЇНСЬКА РОБИТНИЧА КНИГАРНЯ у Києві. Див.: ЛБ — Книгарні, бібліотеки, академія. Спогади з 1918—1922 рр. Денвер 1967-68, 15 (в рукописі!).
- 62) КРИМ (ТАВРИДА), півострів, морська твердиня, що панує над усім Чорним морем. Див.: Нат. Королева — Легенди Старокиївські, Прага 1942, част. I: Таврійський бай, 15—27. Еклога, 28—31, Володимирове срібло, 32—40; част. II, Прага 1943: Шинкарівна, 37—43; В. Дубровський — Україна й Крим в історичних взаєминах. Майнц Кастель 1946, 31x22, 44 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 52; Мик. Чубатий — Крим та Україна. „Свобода”, чч. 194—195, 1952; ВІ — Питання Криму (доповідь в НТШ). „Народня Воля”, Скрантон, Па., чч. 39—41, 1952; В. Січинський — Крим. Історичний нарис. Нью Йорк 1954, 8°, 31 ст.; В. Трембіцький — Порти Криму. „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 32—34; Є. Чучва — Україна і Крим. „Укр. Самостійник”. Мюнхен, ч. 11, 1954; Л. Л. — Український Крим. „Свобода”, ч. 54, 1954; Ст. Ленкавський — Крим і кремлівська „любов” до укр. народу. „Шлях перемоги”, Мюнхен, ч. 2, 1954; П. Павлович — Крим, татари і російські загарбники. „Укр. Прометей”, Детройт, ч. 12, 1954; В. Гришко — Крим — Україна, а як з татарами? „Укр. Прометей”, Детройт, ч. 10, 1954; Г. Колодій — Крим і Україна. „Свобода”, ч. 43, 1954; ММ — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, 1955: ч. 60, ч. 61, 18—20, ч. 62, 16—19; В. Кубійович — Крим (Тавріка, Тавріда, Таврія), БУ, 3, 1959, 1176—1182; М. Василюшин — Справа прилучення Кримської області до УССР. „Вісті Братства кол. воєнів 1-ої УД УНА”, Мюнхен,

- чч. 7—8, 1959, 6—9; УМЕ, VI, 1960, 764; УРЕ, 7, 1962, 379—384, 391—401; П. Волиняк — Фізична географія України. Вид. друге, Торонто 1966, 29—31; БСЭ, 23, 547—562; ЭС, XVIА, 872—877; М. Боровський — Українські субтропіки та їх середземноморська й інша субтропічна флора. „Наукові Записки УТГГ”, Мюнхен, т. XII (XV), 1967, стор. 230—235.
- 63) СИВАШ (ГНИЛЕ МОРЕ). Див.: П. Волиняк — Фіз. географія України. Вид. друге, Торонто 1966, 55; УРЕ, 13, 110—111; БСЭ, 38, 662; ЭС, XXIХА, 816.
- 64) ГНИЛЕ МОРЕ (див. СИВАШ).
- 65) ДЖАНКОЙ (залізн. стація). Див.: ЕУ, 2, 1957, 506; УРЕ, 4, 135; ЭС, ХА, 523.
- 66) КЕРЧЕНСЬКИЙ ШВОСТРИВ. Див.: ЕУ, 3, 1959, 996; УРЕ, 6, 306; БСЭ, 20, 564; ЭС, XV, 9—10.
- 67) САРАБУЗИ (селище й залізн. стація). Див.: В. Чорновіл — Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців”. Збірник матеріалів...) Париж 1967, стор. 180.
- 68) ЄВПАТОРИЯ, місто. (Було важливим морським і болото-лікувальним літніськом, з невеликою пристанню). В античних часах поблизу Євпаторії було грецько-скитське місто Керкінітіда. У 16—17 ст. ст. на місці Євпаторії існувало укріплене татарське місто — Гезлев (Гезльов). Його не раз захоплювали запорозькі козаки (1589) і рос. війська (1736, 1771). Переназване після зайняття Росією у 1783 році у Євпаторію). Див.: ЕУ, 2, 1955—57, 617; УРЕ, 5, 7; БСЭ, 15, 375; ЭС, XI, 423—425; Дмитро Куликовський — Самосуд в Євпаторії (Спогад). „Визвольний Шлях”, Лондон, 1966: кн. XI, 1268—1278, (розділ „Українська Євпаторія”); кн. XII і наступні.
- 69) СІМФЕРОПІЛЬ, місто (Побудоване на р. Салгир, у 1784 році на місці оселі Ак-Мечеть). Див.: УРЕ, 13, 172—173; БСЭ, 39, 74—75; ЭС, XXIХА, 950—952.
- 70) НЕАПОЛІС (СКИТСЬКИЙ) нині Сімферопіль. (Неаполіс, як скитська столиця існував з початку 3-го ст. Потім за татарських часів побудовано тут було Керменчик, малу фортечку. На початку XVI ст. тут уже було татарське поселення — Ак-Мечеть (Біла Мечеть), що служило як фортеця для м. Бахчисарая. Після завойовання Криму Росією тут у 1784 році побудовано на місці Ак-Мечеті — м. Сімферопіль). Див.: ММ — Історія Криму, ЕУ, 3, 1959, 1178; Його ж — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, ч. 61, 1955, 19; ЭС, XXIА, 781.
- 71) СЕВАСТОПІЛЬ (місто слави!). Див.: В. Трембіцький — Порти Криму. „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 32—33; УРЕ, 13, 1963, 15—18, БСЭ, 38, 296—298; ЭС, XXIХ, 293—294.
- 72) ХЕРСОНЕС (КОРСУНЬ). Див.: ММ — Забуте давнє огнище православної віри в Україні. „Віра й Культура”, Вінніпег, ч. 10, 1955, 12—14; Його ж — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, ч. 61, 1955, 19; Його ж — Християнство в Україні-Русі. „Визв. Шлях”,

- Лондон, кн. VII, 1959, 745—758; Корсунь-Херсонес, УМЕ, VI, 1960, 734; УРЕ, 15, 470—471; БСЭ, 46, 122—123; ЭС, XXXVII, 162—165; Яр. Пастернак — „ХЕРСОНЕС” в „Археология Украины”, Торонто 1961, 391—396.
- 73) Див. *Вол. Савченко-Більський*: Початок споминів. „Визв. Шлях”, Лондон, кн. XII, 1959, 1373—1376.
- 74) КРИМСЬКА ВІЙНА (1853—1856). Див.: ЕУ, 3, 1182—1183.
- 75) МАРШОПЛЬ (нині ЖДАНОВ), місто. Див.: Г. Колодій-Жданов (Маріупіль), ЕУ, 2, 1955—57, 664—665; УРЕ, 5, 1961, 48; Л. Коваленко — Стенові обрії. Вінніпег 1964, 8°, 226; БСЭ, 15, 607—608; ЭС, XVIII, 634—635; Свідчення Олени Гнойової в Денвері, Колорадо.
- 75а) ПРИОЗІВ'Я — ОЗІВСЬКЕ МОРЕ. („Стародавні греки звали Озівське море МЕОТИДОЮ або МЕОТИВСЬКИМ озером. Наші предки звали його СУРОЗЬКИМ морем, а назва „Озівське море” походить від арабської назви — „Бар-ель-Азов” (П. Волиняк, стор. 57). Див.: ММ — Студії з історії Приозів'я. Майнц Кафель, I—XIII, 1946—1947. Вид. Укр. Морського Інституту; Його ж — Доп и Приазовье в древности, тт. I—III, Мюнхен 1958—61; БСЭ, 1, 532—534; ЭС, 1, 234—235; П. Волиняк — Фіз. географія України. Друге вид., Торонто 1966, 55—57.
- 75б) Див.: *В. Василюк* — Невже наворотна політична сабота (Справа прилучення Кримської області до УССР). „Вісті Братства кол. вояків УД УНА”, Мюнхен, чч. 7—8, 1954, стор. 7.
- 76) Див.: Л. Коваленко — Стенові обрії, Вінніпег 1964, 8°, 226 ст.
- 77) Див.: ММ — Кам'яні баби. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. IV, 1958, 399—404; УМЕ, I, 62; ЕУ, I, 78.
- 77а) Я. Зозуля — Велика укр. революція. Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, 108.
- 78) Див. приміром його статтю — „Деякі моменти з історії Криму”. „Нові Дні”, Торонто, чч. 60—62, за 1955 рік.
- 78а) Грецькі колонії в Півден. Україні. Див.: Ярослав Пастернак — Археология Украины, Торонто, 1961 р., ст. 372—411.
- 79) ХЕРСОНЕСЬКИЙ РІГ. Див.: ЭС, XXXVII, 165—166.
- 80) БАЛАКЛАВА, місто. Див.: В. Трембіцький — Порти Криму, „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 33; ЕУ, 1, 1955, 84; УРЕ, 1, 418—419; БСЭ, 4, 102; ЭС, IА, 783—784.
- 80а) ТАВРИ. Див.: Яр. Пастернак — Археология Украины, Торонто, 1961, ст. 411—413.
- 81) АЛУШКА, місто — літнисько. Див.: ЕУ, 1, 1955, 37—38; УРЕ, 1, 1959, 77; П. Волиняк — Фіз. географія України. Торонто 1966, 30; БСЭ, 2, 155; ЭС, IА, 485.
- 82) ЯЛТА, місто й літнисько. Див.: В. Трембіцький — Порти Криму. „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 34; УРЕ, 16, 1964, 474; УМЕ, кн. XVI, 1967, 2125; БСЭ, 49, 553—554; ЭС, XLIA (82), 644—647.
- 83) АЛУШТА, літнисько. Див.: ЕУ, 1, 1955, 38; УРЕ, 1, 177; БСЭ, 2, 155—156; ЭС, IА, 485.

- 84) СУДАК, місто. Див.: УРЕ, 14, 149; БСЭ, 41, 197—198; ЭС, 62, 902.
- 85) ФЕОДОСИЯ (ТЕОДОЗИЯ, КАФА). місто й літнисько. Див.: В. Трембіцький — Порти Криму, „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 33; ММ — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, ч. 61, 1955, 19; УМЕ; 5, 1959, 615; УРЕ, 15, 1964, 239; БСЭ, 44, 614.
- 85а) Див.: О. Болотенко — Козацтво і Україна. Торонто 1951, стор. 79, 83; Ві — Стежками життя (Спогади). V, Новий Ульм 1962, стор. 61 і далші.
- 86) І. А. ГАЙВАЗОВСЬКИЙ (АЙВАЗОВСЬКИЙ). Див.: ЕУ, 1, 1955, 335; УРЕ, 1, 122; БСЭ, 1, 551—552; Іван Кейван — Іван Айвазовський (До 150-річчя народження мистця). (1817—1900). „Нові Дні”, Торонто, ч. 213, 1967, 12—14.
- 86а) М. С. МАСКОТКО. Див.: „Замість амистії — ще строгіший режим для в'язнів!”. „Укр. Самостійник”, Мюнхен, ч. 123, 1967, 19—22. В. Чорновіл — Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців”). Збірник матеріалів. Париж 1967, стор. 179—210.
- 87) КЕРЧЕНСЬКА ПРОТОКА (КИММЕРІЙСЬКИЙ БОСПОР). Див.: ЕУ, 3, 1959, 995; П. Волиняк — Фіз. географія України. Торонто 1966, 55; УРЕ, 6, 305; ЭС, 29, 10—11; БСЭ, 20, 564.
- 88) КЕРЧ (ΠΑΝΤΙΚΑΠΕΙ). Див.: В. Трембіцький — Порти Криму. „Вісник”, Нью Йорк, ч. 4, 1954, 33—34; ММ — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, ч. 61, 1955, 19; ЕУ, 3, 1959, 995—996; УРЕ, 6, 1961, 304—306; УМЕ, X, 1962, 1286—1287; БСЭ, 20, 565—566; 32, 10; ЭС, 29 (XV), 11—12; Яр. Пастернак — Археологія України, Торонто 1961, 397—400.
- 89) БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА. Див.: ММ — Я. П. Боспорське царство. ЕУ, 1, 1955, 165; ММ — Деякі моменти із історії Криму. „Нові Дні”, Торонто, ч. 61, 1955, стор. 19; УРЕ, 2, 59—60; ЭС, 29 (XV), 61—62; БСЭ, 5, 620—622; Яр. Пастернак — БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО в „Археологія України”, Торонто, 1961, 396—397.
- 89а) КУБАНЬ, ріка. Див.: УРЕ, 7, 456; ЭС, 32 (XVIA), 921; БСЭ, 23, 588—590.
- 90) МІТРИДАТ VI. ЕВПАТОР, ВЕЛИКИЙ. Див.: Євг. Онацький — Мітридат VI. Великий (121—63 до нашої доби), УМЕ, VIII, 1961, 1007—1008; ЕІ, VII, 828—829; БСЭ, 27, 600—601; Т. Райнах — Мітридат Евпатор Базілеве Понтійський. Майнц Кастель (Женева) 31, 22, 14 ст. і світлина. Переклад „вступу” пера Василя Богачького. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 38; Theodor Reinach — Mithridat Eupator Roi du Pont. Paris 1890, 8°, XVI, 494 pgs; Всесторонній перегляд подій та вичерпну бібліографію подає: “The Cambridge Ancient History”, Vol. IX, Cambridge 1932. At the University Press...
- 90а) Див.: ММ — Студії з історії Призов'я. X. Візантійська торгівля та культура в Призов'ї й басейні Дону. Майнц Кастель (Женева) 1947, 31x22, 27 ст. і мапка. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 51.

- 906) Див.: ММ — Третій центр Руси — Талія в світі археологічних пам'яток (Тмуторокань), „Науковий Збірник УВАН у США”, 1, Нью Йорк 1952, 37—60; Його ж — Дон і Приазов'є в древности, I—III, Мюнхен 1958—61; Його ж — Приазівська Русь-Україна за археологічними матеріялами (в рукописі); Йр. Пастернак — Археологія України, ТМУТОРОКАНЬ, Торонто 1961, 637—638; УРЕ, 14, 437—438; БСЭ, 42, 528—529.
- 90в) ГЕНУЕЗЦІ - ВЕНЕЦІЙЦІ. Див.: ММ — Студії з історії Приозів'я. XI. Генуезько-венетянська доба 13—15 ст. ст. Майнц Кастель (Женева) 1947, 31x22, 18 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 54; БСЭ, 10, 447—449.
- 91) ВЕСЕЛОВСЬКИЙ. МІКОЛА, проф. Див.: БУ, 1, 1955, 235; УРЕ, 2, 329; БСЭ, 7, 544.
- 91а) Див.: В. Чорновіл — Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців”). Збірник матеріялів... Париж 1967, стор. 73.
- 92) М. Грушевський, проф. Вибрані праці... Нью Йорк 1960, стор. 152; Р. Рахманний — На шляху до великої України. „Нові Дні”, ч. 205, 1967, стор. 7.
- 93) М. Грушевський, проф.: Вибрані твори. Нью Йорк 1960, ПЕРСПЕКТИВИ, стор. 74—75; Р. Рахманний — На шляху до великої України. „Нові Дні” Торонто ч. 205, 1967, стор. 7.
- 94) ІВАН ЛИПА. Див.: Збірник „Світльник неугасимий”. Пам'яті Івана Липи. Одеса - Львів (Каліш), 1924, Видавництво „Народний Стяг”, 8°, 54 ст.; Б. Данилович — Іван Липа. У століття народження. „Овід”, Чикаго, ч. 1, 1965, 27—29; УМЕ, VII, 1960, стор. 830; БУ, 4, 1962, стор. 1291; Іван Огісько — Світлій пам'яті Івана Липи (1919—1923 роки). „Наша Культура”, Варшава, кн. 8—9, 1937 і передрук в „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. VI, 1968, стор. 698—710.
- 94а) ОДЕСА (Хаджібей), місто. Див.: УМЕ, IX, 1962, 1189—1190; УРЕ, 10, 259—266; БСЭ, 30, 520—531; ЭС, 42 (XXIA), 726—735.
- 95) ЮРІЙ ЛИПА. Див.: ЛБ — Апостол Новітнього Українства. Дармштадт (Женева) 1946, 8°, 8 ст.; УМЕ, VII, 1960, 830; ЛБ — Юрій Іванович Липа. (1900—1944). „Укр. Історик”, Чикаго, 1964; чч. 2—3, стор. 35—40, ч. 4, стор. 36—39; чч. 1—2, Мюнхен 1965, стор. 49—55; Його ж — До проблематики життя й творчості Юрія Липи. Майнц Кастель (На чужині) 1948, 31x32, стор. 31—49 (Відбитка). Вид. Укр. Суходолового Інституту, ч. 19; ЮРІЙ ЛИПА, 1900—1944. Збірник I. Майнц Кастель (Женева), 1947, 31x22, 49 ст., ілюстр.; ЛБ — До справи пізнання життя і творчості Юрія Липи. „Нові Дні”, Торонто, ч. 200, 1966, 9—14; Ю. Липа — Поезія. Уклад Євг. Малавиюк. Торонто 1967, 8°, 292 ст.
- 96) Див.: ЛБ — Укр. Чорноморський Інститут. „Визвольний Шлях”, Лондон, 1957; кн. X, 1125—1136, кн. XI, 1255—1265; Ів. Шовгенів — В. Садовський: Укр. Чорноморський Інститут. Програма діяльності. Варшава 1941, 31x22, 20 ст. Вид. Укр. Чорноморського Інституту, ч. 7.

- 97) ЮРІЙ ЛИПА: Призначення України, Львів 1938, 8°, 305 ст.; Його ж — Чорноморська Доктрина, що вийшла в світ трьома виданнями: Варшава 1940, 1942 і Майнц Кастель (Женева) 1947, 4°, 95 ст.; Його ж (разом з ЛБ) — Чорноморський Простір. Атлас. Варшава 1941, 31x22, 46 ст., ілюстр.; Його ж — Розподіл Росії, Варшава 1941, 8°, 116 ст. Чорноморський Простір, писав Ю. Липа, становить географічну цілість, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні й державні традиції, що зоднороднили психіку чорноморського населення. Проблема полягає у тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільноті в сучасній текучості міжнародних відносин знайти волю до одності та динаміки. Йде про те, щоб якась сила піднесла ініціативу і відтворила волю цілого Простору до власного буття, як *політичної спільноти*. Хто ж в першій мірі призначений самим Провидінням і історією до впровадження цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини над Чорним морем і в цілому світі? УКРАЇНА, воля її Народу й вага її краю!” (Дпв.: „Чорноморський Простір”, атлас, стор. 10).
- 98) ІВАН ШОВГЕНІВ — Загальний план праць Укр. Чорном. Інституту. „Чорноморський Збірник”, кн. 7, Майнц Кастель, 1946, 7—10; Його ж — Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941, 31x22, 112 ст. і карта. Вид. Укр. Чорноморського Інституту, ч. 5.; ЛБ — Іван Шовгенів, 1874 — 1943. Біо-бібліографічні матеріали. Друге вид. Майнц Кастель (Женева) 1947, 31x22, 14 ст. і три світлинки. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 58.
- 99) ВАЛЕНТИН САДОВСЬКИЙ — Перед завісою майбутнього. „Тризуб”, Париж, ч. 4, 1933, стор. 7—11; Його ж — Програма економічно-географічного вивчення чорноморського простору. „Чорноморський Збірник”, кн. 7, Майнц Кастель, 1946, 11—12; УМЕ, XIII, 1964, 1660.
- 100) МИХАЙЛО МІЛЛЕР: Студії з ранньої історії Приозів'я. I—XIII. Майнц Кастель (Женева) 1946—1947, ілюстр. Вид. Укр. Морського Інституту; Його ж — Дон и Приазовье в древности. Мюнхен, I—III, 1958—61; Його ж — Третій центр Руси — Тавія в світлі археологічних пам'яток (Тмуторокань). „Науковий Збірник УВАН у США” I, Нью Йорк 1952, 37—60; Його ж — Первобытний период в истории Нижнего Днепра. Мюнхен 1965, 4°, 415 ст., ілюстр.; Михайло Олександрович Міллер. Біо-бібліографічні матеріали. Нью Йорк — Геттінген 1949, 31x22, 18 ст. і світлина. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 67; Я. Пастернак — Світанок шляху видатного науковця (д-р М. О. Міллер). „Свобода”, ч. 236, 1961; П. Феденко — Проф. Михайло Міллер (1883—1968) (Некролог). „Свобода”, ч. 39, 1968. (Проф. М. Міллер „сприймав своїм патроном та керівником в археологічних працях — тівь Мітридата VI. Великого...”).
- 101) ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН: Чорноморська проблема в укр. політич. часів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709). Тези. „Укр. Чорноморський Збірник”, XI, Майнц Кастель 1947, 27—30; В. Давиденко — Олександр Петрович Оглоблин (З нагоди 35-річчя його наукової діяльності).

- „Свобода”, ч. 18, 1955; Л. Винар — Олександр Петрович Оглоблин... „Укр. Історик”, Денвер, ч. 4, 1964, 20—26; ЛБ — Чорноморські спогади про проф. д-ра Олександра Оглоблина. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. IV, 1966, 447—450.
- 102) **ВАСИЛЬ ІВАНИС**: Чорноморський басейн. „Гомін України”, Торонто, чч. 43—44, 1953 (З матеріалів IV конференції НТШ в Канаді дня 6. 9. 1953); Його ж — Стежками життя. Спогади. I—V. Буенос Аїрес, Новий Ульм, 1958—1962; Його ж — До проблеми Кавказу. Новий Ульм 1960, 8°. 70 ст.; ЕУ, 3, 852.
- 102а) **НАТАЛІА ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО**: Заселення Південної України в середині XVIII ст. Видання УВУ. Мюнхен 1960, тт. I, 222 ст. — II, 187 ст.; Її ж — The Settlement of the Southern Ukraine (1750—1775). The Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the U. S. A. New York 1955, 350. XX pgs.; *Ол. Оглоблин* — Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (З нагоди 80-ліття). „Наукові Записки” УВУ, Мюнхен, ч. 7, 1963, стор. 95—100); *Бібліографія наукових та науково-популярних праць проф. д-ра Наталі Полонської-Василенко* (Там же, стор. 128—137).
- 103) **СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ**: Українська справа зі становища політичної географії. Берлін 1923, 16°. 282 ст.; ЛБ — Степан Рудницький, біо-бібліографічні матеріали. Варшава (Одеса) 1943, 31х22, 14 ст. і світлина. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 25; М. Дольницький — Укр. учений географ проф. д-р Ст. Рудницький. „Записки НТШ”, т. 173, Париж - Чикаго, 1962, 333—346.
- 103а) **ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ**: Формация укр. паці. Прага 1941, 8°, 102 ст. Друге вид. Нью Йорк 1958, 102 ст. Третє вид., поширене друкується нині в місячнику „Визвольний Шлях”, Лондон; Його ж — Зв'язки між Україною і Середземномор'ям. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. VI, 1964, 623—631; П. Курінний — Вадим Михайлович Щербаківський (З нагоди 70 років життя). Майнц Кастель (Женева) 1947, 31х22, 14 ст. і світлина; Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 60; УМЕ, XVI, 1967, 2102—2103.
- 103аа) **БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ**: Іван Мазепа і його чорноморська політика (із праць Інституту Дослідження Чорноморських Проблем — УВУ). „Укр. Самостійник”, Мюнхен, ч. 13, 1954, 4—5; ЕУ, 3, 1194; УМЕ, VI, 776.
- 103ааа) **ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ**. Див. ЕУ, 2, 561.
- 103б) Приміром: *Остан Падів-Білозерський* — Перспективи чорноморської конфедерації „Вільна Україна”, Збірник 3, 1954, 10—19; *Володимир Січінський* — Україна і Середземно-морський простір. „Свобода”, чч. 26, 27, 29—30, 1952; *Петро Білинюк* — Середземне море і Україна. Нью Йорк - Авгсбург, 1949, 8°, 6 ст. Вид. Науково-Дослідного Інституту Океанічної України, ч. 18; *Михайло Стахів* — Заходи уряду УНРеспубліки щодо федеративного Союзу. Чорноморська Федерація. „Народня Воля”, Скрантон, Па, ч. 4, 1968.

- 103в) СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ. Див.: В. Чорновіл — Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців“). Збірник матеріалів... Париж 1967, 83—170.
- 103г) П.: КУБАНЬ. Економічний нарис. Прага 1925, 13—14.
- 104) ТУАПСЕ, місто. Див.: П — Кубань. Екон. нарис. Прага 1925, стор. 14; УРЕ, 14, 576; ЭС, 67 (XXXIV), 15—16; БСЭ, 43, 344.
- 105) КУБАНЩИНА. Див.: М. Міллер — Кубань частина України. „Нові Дні”, Торонто, ч. 67, 1955; П. Волиняк — Кубанщина — частина України. „Нові Дні”, Торонто, ч. 67, 1955, стор. 11—13; П — Кубань. Екон. нарис. Прага, 1925, 8°, 117 ст.; О. Болотенко — Козацтво і Україна. Торонто 1951, 8°, 94 ст.; ВІ — До проблеми Кавказу. Новий Ульм 1960, 8°, 70 ст.; Його ж — Стежками життя. Спогади. I—V. Буенос Айрес, Н. Ульм, 1958—1962; Його ж Кубанщина в концепції Північ. Кавказу. „Нові Дні”, Торонто, 1968: ч. 216, 4—11, ч. 217, 29—30, ч. 218, 13—19.
- 106) СОЧІ, місто. Див.: П — Кубань. Екон. нарис. Прага 1925, стор. 14; УРЕ, 13, 1963, 358—359; БСЭ, 40, 208—209; ЭС—61 (XXXI), стор. 85.
- 106а) М. БОРОВСЬКИЙ. Українські субтропіки та їх флора. Мюнхен 1967. Наукові Записки УТГГ, том XII; 1. I. — Кубань, екон. нарис. Прага 1925, ст. 11.
- 107) ЛЕВ ТОЛСТОЙ, рос. письменник (1828—1910). Див.: УМЕ, XV, 1966, стор. 1911; УРЕ, 14, 459—461; БСЭ, 42, 578—587.
- 108) АДЛЕР, селище й порт. Див.: ЕУ, 1, 1955, стор. 27; П — Кубань. Екон. нарис. Прага 1925, стор. 14.
- 109) УКР. ЕТНОГРАФІЧНИЙ КОРДОН на Північному Кавказі. Властиво укр. етнографічний кордон на Північному Кавказі прибережною смугою підходив аж під Сухум-Кале. „...У другій половині XIX-го сторіччя це прибережжя заселили родини запорожців, які повернулися з Туреччини у 1808 та згодом із Задунайської Січі у 1852 році. Вони були основниками: Анапи, Новоросійського, Туапсе, Геленджика, Пластунського, Сочі, Адлеру, Пилєнкова, Гагр, півострова Піцунди, Гадауту, монастиря „Новий Афон”, Сухум-Кале, монастиря „Дандри”, Естонського, Володимирського і Анастасієвського...” (Див. В. Іванис: Кубанщина в концепції Півн. Кавказу. „Нові Дні”, Торонто, ч. 216, 1963, стор. 4—5). Усе узбережжя має субтропічне підсоння і уявляє собою судільну здоровельну місцевість, в дечому переважаючу Крим. На цьому терені ростуть: пальми, виноград, мандарини, найвищі гатунки тютюну тощо. (Там же, стор. 4).
- 110) СУХУМ, місто й порт. Див.: УРЕ, 14, 1963, 201—202; БСЭ, 41, 335—337; ЭС, 63 (XXXII), 148—150.
- 111) ПОТІ, місто й порт. Див.: УРЕ, 11, стор. 427; БСЭ, 34 281—282; ЭС, 48 (XXIVA), стор. 734.
- 111а) ВІ — Стежками життя. Спогади. I, (На Кавказькому фронті) Буенос Айрес, 1958, 155—163.
- 111б) УКР. АРМЕЙСЬКИЙ З'ЇЗД В ТРАПЕЗУНДІ. Див.: ЛБ — Українці в Трапезунді у XX-ому столітті. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—

ХІІ, 1963, стор. 1280; Гриць Рогозний — Зїзд укр. вояків в Трапезунді. „Самостійна Думка”, Чернівці, ч. 2, 1934, стор. 134; М. Копилівський — Соціалдемократія і військова справа 1917 року. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. I, 1968, 11—12; Петро Гринюк — Від Батуму до Києва... „Дороговказ”, Торонто, ч. 18, 1967, стор. 10 (Про Український Військовий Зїзд у Трапезунді, 29 жовтня — 4 листопада 1917). Окрім того його ж листи: „...Український Військовий Зїзд у Трапезунді, був явищем хоч і незвичайним, але тимчасовим, короткотривалим. Тому, після 50 років, висвітлити подробиці цього зїзду, неможливо. Сьогодні я, як в тумані, бачу картину, цього Трапезундського Зїзду — залу заповнену військовиками (старшинами, підстаршинами, рядовими салдатами), пригадую промови, які, своїм змістом, були майже всі подібні одна на другу. Навіть не можу яскраво висвітлити в пам'яті тих кілька, а може й кільканадцять „сильних” особистостей, що своїми патріотичними, але поміркованими промовами викликали бурі оплесків. Були між цими „сильними” і, як тепер є в моді називати, екстремісти, що теж своїми промовами викликали бурі оплесків. Це загальна картина зїзду. Але по можливості, в загальних рисах подам те, що хоч і не яскраве, але ще залишилось у моїй пам'яті. На зїзді багато говорилося, але як я вже зауважив, що зміст більшості промов був майже тотожній. Зїзд признав, що єдиним репрезентантом волі українського народу є Українська Центральна Рада, та що вояки-українці в кожний мент стануть до її диспозиції (Центр. Ради) в обороні прав та інтересів укр. народу. Одні промовці говорили про автономію України, другі висловлювали думки про необхідність федерації всіх поневолених разом з росіянами („бо з одного котелка їли”). Але були і такі, що вимагали від Укр. Центральної Ради негайного проголошення Самостійної Незалежної України, виділення вояків-українців в окремі формації і відправки їх на терен України для забезпечення її кордонів і внутрішнього ладу. Такі промови були дуже до вподоби воякам, бо прислухавшись до „закулісних” розмов (збирались гуртками) утверджувалось враження, що кожний мріяв повернутись додому швидче. Були і більш помірковані промовці, що радили проводити українізацію в частинах, але затриматись і далше на позиціях та чекати розпоряджень з Києва. Взагалі головною метою зїзду було встановити наявність і кількість вояків-українців на турецькому фронті і на Закавказзі та спосіб переведення українізації в частинах. Які резолюції були прийняті зїздом — не пам'ятаю. Пригадую тільки, що було постановлено послати привітання від зїзду і запевнення у підтримці — Укр. Центральній Раді і Генеральному Військовому Секретаріатові. Назагал, пригадую собі, що Український Військовий Зїзд в Трапезунді був проведений організовано й дисципліновано. Які були наслідки цього зїзду? Я не знаю, бо в кінці грудня 1917 я виїхав з Батума, здавалось тимчасово, але назад вже не повернувся. Що до висловленої зїздом підтримки Укр. Центральної Ради (як і іншими Військовими Зїздами), то вони, з багатьох

причин не здійснилися і про це вже багато написано у нашій військовій літературі. У 1918 році, підчас повстання проти Гетьмана, довелося мені зустрітись з земляком, що був делегатом на Трапезундському З'їзді від 6-ої стрілецької (стрілецької дивізії, що займала фронт десь-там ліворуч Ерзеруму) і він оповідав мені, що з українізацією турецького фронту майже нічого не вийшло; тільки розпочалась українізація як фронт почав розвалюватись. Повертались на Україну неорганізовано — групами. Тоді мене це не цікавило, але з бігом часу я став цікавитись — 1. по тій ініціативі був скликаний з'їзд у Трапезунді? Про цей з'їзд нас (батумців) повідомила Укр. Військова Рада м. Тифліса (при 218 зап. полку). 2. Чому з'їзд відбувся в Трапезунді, а не десь посереднін фронту, скажемо в Ерзерумі? Немаючи певних даних, роблю різні припущення, але це тільки мої припущення...” (Витяги з листів майора П. Гринюка в Montchanin, Франція до Л. Биковського, в Денвері, Колорадо, ЗДА, з дня 5 липня та 4 серпня 1968 р.).

- Проф. Дм. Дорошенко* пише, що „...на далекому турецькому фронті, у Малій Азії в Трапезунді виходили „Вісти Українського Військового З'їзду Кавказького Фронту” (в руках проф. Дм. Дорошенка були чч.: 4 і 5 з 1 і 2 листопада 1917 р.). Поруч з тим у Трапезунді (мабуть у Тифлісі? — Л. Б.) виходили „Вісти Української Краєвої Ради Закавказзу” (на руках проф. Дм. Дорошенка були тільки ч. 14 з дня 26 вересня і ч. 17 з дня 26 жовтня 1917 р.), видавані Закавказькою Укр. Красною Радою, яка об'єднувала укр. військові організації Тифліса, Батума, Ерзеруму, Трапезунда та інших міс. В часі від 29 жовтня до 4 листопада 1917 року відбувся в Трапезунді Укр. Військовий З'їзд. (Див. Його — Історія України, 1917-23, т. I, Нью Йорк 1954, ст. 362).
- 112) ГРУШЕВСЬКИЙ, СЕРГІЙ. Див.: ЕУ, 2, 1955-57, ст. 456; Л. Винар — Молодість Михайла Грушевського... Мюнхен, Нью Йорк 1967, стор. 6—7.
- 113) ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО. Див.: ЕУ, 2, 1955-57, 453-455; Л. Винар — Молодість М. Грушевського (1866—1894). Мюнхен, Нью Йорк 1967, ст. 7—11; УМЕ, II, 1958, 285—286; М. Андрусак — Михайло Грушевський (У 20-ліття). „Свобода”, ч. 227, 1954; Р. Рахманний — На шляху до Великої України. „Нові Дні” чч. 205—206, за 1967 рік.
- 114) ШРАМЧЕНКО, ЛЕОНТІЙ ДМИТРОВИЧ. Див.: У 1909 році переїхав з України на Кавказ до Тифлісу на службу в Управлінні намістника Кавказу. Під керівництвом Дм. Шрамченка від 1910-17 рр. переводиться низка статистичних дослідів кавказького краю. Революція 1917 року застала Л. Шрамченка на Кавказі. Після перевороту 1917 року він був на службі в Управлінні Головного Начальника Постачання Кавказького фронту. Впродовж цього часу Л. Шрамченко, разом з іншими, організував закавказьких українців, стоячи спочатку на чолі укр. громади в Тифлісі, а потім Укр. Закавказької Краснової Ради. Навесні 1918 року уряд Грузинської (перед тим Закавказької) Республіки запропонував Л. Шрамченкові прийняти посаду начальника ста-

тистичного відділу при міністерстві фінансів та міністерстві торгу й промисловости. На цій посаді він перебував аж до жовтня 1918 року, а потім після відтранспортування укр. військових емігрантів із Закавказзя в Україну, сам з родиною прибуває на Україну, до Києва, як делегат від Укр. Закавказької Краєвої Ради до Укр. Національного Союзу в Києві..." (Див. Гр. Дещенко — Проф. Л. Шрамченко"Наукові Записки УТГГ", I(IV), Регензбург 1948, 195—198).

—Револуція 1917 року застала Л. Шрамченка на праці серед війська кавказького фронту. Тут він став на чолі Укр. Краєвої Ради в Тифлісі, яка з доручення Укр. Центральної Ради в Києві виконувала на Кавказі консулярну службу для українців. На весні 1918 року Л. Шрамченко прийняв на запрошення Уряду Грузинської Республіки посаду начальника статистичного відділу при міністерстві фінансів, торгу й промисловости Грузинської Республіки. На Україну його покликано в жовтні 1918 року..." (Як. Зозуля — Проф. Л. Дм. Шрамченко. „Народня Воля” з 5-го серпня 1954).

—Я не пригадую точних дат нашого виїзду (з Тифлісу), але правдоподібно це було в осені 1918 року. Мені пригадалися такі слова батька з того часу: „Треба щоби всі мали можливість виїхати, а ми вже виїдемо останні” і при тому привітно усміхнувся. Ми виїхали, наскільки пригадую, дійсно останнім кораблем, коли акція переїзду вже була пророблена". (З листа пані Али Пешадименкової (доньки проф. Л. Шрамченка) з Нью Йорку до інж. Л. Биковського, в Денвері, Колорадо з дня 13 лютого 1968). Позатим див.: Збірник „Укр. Госп. Академія в ЧСР, 1922—1935”. Нью Йорк 1959, стор. 44; Мих. Єремійв — Помер проф. Леонід (sic!) Дмитрович Шрамченко. „Свобода”, від 13 лютого 1954).

115) ЛІСНЯК. Див.: ЕУ, 2, 1955-57, стор. 452.

116) КРАСКОВСЬКИЙ, ІВАН, посол. Див.: ЕУ, 2, 1955-57, стор. 452 і 3, 1959, 1163.

117) ГРУЗИНИ, ГРУЗІЯ. Див.: ЕУ, 2, стор. 452; ВІ -- Чорноморський проєктр (ГРУЗІЯ). „Гомін України”, з 24 жовтня 1953; УРЕ, 3, 491; ВСЭ, 13, 32—101; ЭС, 18 (IXA), 791—801.

—Хочу тепер опублікувати мою статтю про Кавказ із поданням знімок (українських) послів в Тбілісі... із відповідним поясненням... По всякій правдоподібності ще цього року (1968) ця моя невеличка робота про Кавказ появиться друком (в часописі)й (відбитці)..." (З листа д-ра В. Трембіцького, Нью Гейвен, Конн. до інж. Л. Биковського, в Денвері, Колорадо, з дня 1 квітня 1968).

118) ДРАЖЕВСЬКИЙ, АРТЕМ МИКОЛАЙОВИЧ, народ. 2 листопада (нов. ст.) 1879 року в селі Кремінна на Донеччині в селянській родині. Кінчив початкову школу і, маючи добрий почерк, дістав працю писаря у волосній управі. Самостужки навчився рахівництва і пізніше дістав посаду рахівника. Коли був призваний до війська, то завдяки гарному почеркові, відбував службу як писар у генеральному штабі у Петербур-

зі. Там потрапив у кола соціалістів-революціонерів і вступив до партії с. р., займався самоосвітою, з допомогою студентів готувався до іспиту на „атестат зрелості” (іспиту не складав). В роках 1905-6 брав участь у селянських заворушеннях на Харківщині і коло року був ув'язнений у Куп'янській в'язниці, після чого був позбавлений права працювати у державних установах. В роках 1907-9 жив у Харкові, працював рахівником, робив підпільну партійну с. р. працю, був пов'язаний з українськими колами у Харкові, почав працювати в кооперації. В 1909 році їздив до Парижу на партійний суд над Азефом. У 1909 році одружився з Оленою Олександрівною Устиною. В роках 1911-14 жив у Катеринодарі, на Кубані, де працював старшим рахівником на будівництві Чорноморської залізниці. У перші дні війни був призваний до війська. Службу відбував як військовий урядовець у штабі Закавказького Військового Округу в Тифлісі. З перших днів революції зайнявся організацією українців на Закавказзі. Від другої половини листопада 1917 року редагував в Тифлісі часопис „Українські Вісті Закавказзя”. В травні 1918 року виїхав з родиною на Україну. В другій половині 1918 працював викладачем кооперативних курсів у Києві, належав до партії українських лівих с. р. В липні 1919 року приїхав до Харкова і працював директором Харківської філії Централу (Центрального союзу сільсько-господарської кооперації). Від 1921 року працював в Харкові в кустарно-промисловій кооперації, був одним з організаторів всеукраїнського об'єднання „Українкустарспілка”, де став членом правління, відповідальним за фінанси. Брав участь у праці кооперативних установ „Сільський Господар”, „Українбанк” та інших. Був одним з організаторів УАПЦ у Харкові. У лютому 1927 р. був заарештований і після року ув'язнення засуджений в справі „Мужичої партії” на три роки заслання за межі Української ССР. Ці роки провів у Таганрозі, де працював рахівником. В 1931 році повернувся до Харкова і працював рахівником у різних будівельних установах. В 1937 році поновно був заарештований і засуджений на 10 років ув'язнення в далеких таборах. По дорозі на Колиму, у пересильному таборі у Владивостоці, на початку 1939 року помер від висипного тифу”... (З листа Любов А. Дражевської, довжки, до Л. Биковського з 21 січня 1968 р.).

Позатим див.: ЛБ — Українці в Трапезунді в ХХ-му столітті. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1280; Ю. Міщенко — Юрко Тютюнник (Матеріали до біографії). „Нові Дні”, Торонто, ч. 219, 1968, на стор. 19 є згадка про А. М. Дражевського та Ю. Ю. Ярослав.

- 119) ДРАЖЕВСЬКА, ЛЮБОВ АРТЕМІВНА (Донька А. Дражевського). Народжена у 1910 році, в роках 1932-35 вчилася на геологічному відділі Геолого-Географічного факультету Харківського Університету. Звідтіля була виключена з політично-національних причин. Після того виронок 1935-41 рр. працювала як геолог. На еміграції від 1944-45 рр. була визначною укр. громадсько-політичною діячкою в т. зв. „Харківській Групі”. Одночасно виронок 1946-48 рр. студіювала геологію в Гете-

- Університеті у Франкфурті н/Майном. З переїздом від 1950 року до ЗДА стала видатною співробітницею Укр. Вільної Академії Наук у США. У 1958 році досягнула ступінь магістра (геологія) в Колумбійському Університеті в Нью Йорку. Рівночасно з практичною діяльністю по фаху та науково-дослідною займається журналістикою. Її перу належать розвідки про: першого президента Укр. Академії Наук у Києві — академіка, проф. Володимира Вернадського (1863—1945) та першого президента УВАН у США — проф. д-ра Михайла Ветухова (1902—1959), спогади й інші наукові та журналістичні причинки, розкриті по укр. часописях на чужині. Приміром: „Матеріали до біографії М. О. Ветухова”, „Листи до Приятелів”, ч. 7—8, 1959, стор. 8; Теж саме поширене в „Бюлетені УВАН”, Нью Йорк, ч. 20, Листо 1959, стор. 3-6; „З нотаток про наукове життя на Україні”, „Листи до Приятелів”, чч. 11—12, 1961, стор. 29—32; „В. І. Вернадський”, „Листи...” за 1963 рік: чч. 1—2, стор. 27—34; чч. 3—4, стор. 28—37; „Санками з Норильську до Ігарки”, 3 спогадів. „Листи”, ч. 5-6, 1963, ст. 30—34; „3 Ітарського щоденника”, Уривки, „Листи...”, ч. 7—8, 1963, стор. 30—38; „Втеча від дійсності в мінеральне царство”, „Листи...”, ч. 1—2, 1964, стор. 20—25; „На маргінесі ювілейних святкування УВАН у США”, „Листи...”, ч. 3—4, 1966, стор. 46—49; „Європа після довгої розлуки”, „Листи...”, ч. 5—7, 1966, стор. 68—74 та інші писання.
- 120) ЛБ — Українці в Трапезунді в ХХ-му столітті. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1280; *Арк. Животко* — Історія укр. преси. Регензбург 1946:“... Появляються укр. часописі і на Кавказі. Першим з них були „Українські Вісті Закавказзя”, що в 1917 році видавала двічі на тиждень Укр. Громада в Тифлісі за ред. А. Дражевського, а року 1918 тут же виходила двічі на тиждень велика газета п. н. „Українська Народня Республіка”, яку видавала Красва Рада за ред. С. Чалого (П. Кудяка) і при найближчій участі — Л. Шрамченка, Соколянського та А. Дражевського”. (Стор. 156).
- 120а) КУЦІЯК. ПЕТРО (Псевдонім — С. Чалий), підпоручник 22-го Кавказького стрілкового запасного полку, член Укр. Центральної Ради від військових. Див.: *Дж. Дорошкіно* — Історія України, т. I, Нью Йорк 1954, стор. 102, 362; *Я. Зозуля* — Велика Укр. Революція... Календар... УВАН, Нью Йорк 1967, стор. 108.
- 121) Статті ЛБ: „Організуйтеся”, „Українська Громада в Трапезунді”. „Укр. Вісті на Закавказзі”, Тбілісі, чч. 1—2, 1917 (в другій половині листопада).
- 122) ЛБ — Українці в Трапезунді у ХХ-му столітті. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1280.
- 123) БРОВА, підстаршина. Див.: ЛБ — Українці в Трапезунді у ХХ-му стол. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1281; Брова як отаман повстанців див. згадку в розвідці — *Олександра Доценка*: Зимовий похід (6. XII. 1919 — 6. V. 1920). Варшава 1932, стор. СХХІІ).
- 124) Пустощення Трапезунду. Див.: УМЕ, XV, 1966, 1924; ВСЗ, 43, 77.

- 125) ЛВ: Українці в Трансзунді у ХХ-му стол. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. XI—XII, 1963, 1274—1286; ОЛ — Сторінки минулого, част. IV. В Царгороді. 2-ге видання Бави-Брук 1966, 8°, 175 ст., ілюстр. Автор закінчує свою працю наступним твердженням: „...Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди — Туреччина та Україна, хоч не завше годилися у минулому, зате у майбутньому реально здійснять взаємне розуміння коначної для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури” (стор. 150).
- 125а) МАХНО, НЕСТОР, анархіст. Див.: В. Дубровський — „Батько Нестор Махно”. Герсфельд 1945. 31х22, 26 ст. Вид. Укр. Морського Інституту, ч. 29; ЕУ, 4, 1493—1494; УРЕ, 8, 561—562; ВСЭ, 26, 548.
- 125б) Всі вони проїздили на своєму шляху „на родину” через Батум. Звідділя лише частині цих „поворотів” щастило досягти „родини” безпосередньо морським шляхом. Більшість з них натомість пробивалась з Батуму залізницею, окружним шляхом, непристосованим для проїзду такої значної маси подорожніх. Почасти вони проїздили прибережно - морським шляхом через порти — Туансе, Сочі, Новоросійське, Анапу й Темрюк. В дорозі вони застрявали, бешкетуючи по станціях, портах і різних збірних осередках. Згодом, досягши просторів Північного Кавказу й пробиваючись „до дому”, поповнювали в значній мірі, по своїй волі й в силу обставин, разом з місцевим „нагороднім” населенням, ряди большевицьких дивізій, що воювали з Добровольчою армією та кубанськими козаками. (Див.: ВІ — Стежками життя. Спогади, тт. II—IV, Новий Ульм 1959—1960; Його ж — Кубанщина в концепції Півп. Кавказу. „Нові Дні”, Торонто, ч. 216, 1968, стор. 9; Петро Гринюк — Від Батуму до Києва. „Дороговказ”, Торонто, ч. 18, 1967, стор. 8—11, ч. 19, 1968, стор. 7—8; ч. 20, 1968, стор. 5—8.
- 125в) Див.: Майор *Петро Гринюк* — Від Батуму до Києва (Укр. Військова Рада Батумського Укріпленого Району та курінь імені Максима Залізняка). „Дороговказ”, Торонто, ч. 18(37), за жовтень-грудень 1967, стор. 8—11; ч. 19(38), за січень-березень 1968, стор. 7—8; ч. 20(39), за квітень-березень 1968, стор. 5—8.
- 126) ХИМЕНКО, ГРИЦЬКО. Див.: ЛВ — Книгарні, Бібліотеки, Академія. Спомини за час 1918—1922 рр. (В рукописі).
- 126а) РОГОЗНИЙ, ГРИЦЬ (ГРИГОРІЙ). Див.: Шполк. *М. Битинський* із своїх особистих спогадів про Г. Рогозного подав наступне:
— „...Я знав, лише Шполк. М. Битинський, Г. Р. мало й лише по спільній службі з ним у VI-ій Січовій Стрільській дивізії Армії УНР від 1920 р. в фортеці Бересті, де доформовувалася дивізія перед відходом на протибольшевицький фронт. Г. Р. справді був старшиною полкової артилерії спочатку в ранзі поручника, а потім підвищений в сотники. В 1921 р. він зучаснився Листопадового Рейду ген. Ю. Тютюнника в Україну, брав участь у боях під Коростенем і в Малих Міньках, де групу Тютюнника було розторожено, а 359 вояків полонено й розстріляно під Базаром. Г. Рогозний уникнув тієї трагічної участі й зник та заховався десь

на просторах України так, що понад три роки про нього нічого не було відомо, а в реєстрі розстріляних його прізвища не значилося. тому думалося, що він загинув десь у бою. Щойно десь між роками 1921—1923 Г. Р. раптом об'явився в таборі Шипіорно серед укр. воляцтва, інтернованого в Польщі, у непізнавальному вигляді — оброслий довгою рижою бородою, в поношеній й подертій селянській одязі, в полатаних полотняних штанах, в довгій по коліна сорочці, на плечах із сивою пухденною свиткою і з мотузяним батіжком у руках, чим, звичайно зробив немаду сензацію серед таборян. Багато потім оповідав про свої пригоди в нелегальних мандрівках по широкій Україні, поки добився до польського кордону й таємно переступив його. Якийсь час відпочивав у таборі, а потім пішов з табору на вільну працю, здається, на Волинь (під польською займанщиною — ЛБ), де й перебував, як казали, серед селян. Не знаю, де перебував Г. Р. в тих часах, коли табори інтернованих були скасовані, а воляки-таборяни розпоршилися по теренах Польщі, Чехії й Німеччини. Здогадуюся, що, можливо, якийсь час перебував він десь у Галичині, бо приблизно в роках тридцятих вийшла його брошура, здається видання УНО про „*Базар і Листопадовий Рейд*”. Пізніше та праця Rogoznego була повторно надрукована у книжці „Листопадовий Рейд” поруч інших подібних праць, присвячених пам'яті походу ген. Ю. Тютюнника у видавництві Укр. Военно-Історичного Інституту в 1951 році...” (Вищеподані відомості про Гриця Rogoznego подав шолк. М. Битинський, за посередництвом Укр. Военно-Історичного Інституту в Торонто, Канада, в його листі до Л. Биковського в Денвері, Колорадо, ЗДА з дня 26 березня 1968, ч. 89).

— Словянська Вібліотека в Празі, Чехословаччина, повідомила автора цих споминів, за посередництвом проф. М. В., що сотник артилерії Гриць Rogozний опублікував на сторінках літературно-наукового і суспільно-політичного місячника — „САМОСТІЙНА ДУМКА”, Чернівці, три слідуючі праці: В річнику IV, 1934: кн. 2 — лютий — БАЗАР, стор. 131—148; кн. 3, березень, стор. 209—228, кн. 4, стор. 308—323. Кн. 5—6, за V—VI м., ст. 422—449. Разом 73 ст. В річнику IV, 1934, кн. 7—8, за липень-серпень, стор. 543—606: ДО ТАЙНИ ВВІЙСТВА ПОЛКОВНИКА Ю. В. ОТМАРШТАЙНА. Разом 63 ст. В річнику V, 1935, стор. 359—364: ЩЕ ДО ТАЙНИ ВВІЙСТВА ОТМАРШТАЙНА. (Витяг з листів з дня 10 і 25 березня 1968 р.).

— В згаданому 2-му числі „Самостійної Думки”, за 1934 рік, у „Вступі” до розвідки про БАЗАР, Гр. Rogozний (Г. Р.), на стор. 132—134, подав також і свої спогади про перебування у 1917 році на Турецькому фронті. Перебіг „українізації” на цьому фронті, зокрема події в Трапезунді, він, як учасник тих подій, переказав і освітлив, на жаль, вельми суб'єктивно, односторонньо, в пропагандово-настрєбовому вигляді. Немаємо можливості докладніше обговорювати цей, невдалий твір Г. Р. Тому дозволяємо собі лише в ім'я „історичної правди” доповнити й спростувати деякі його свідчення.

Приміром: 1) Він пише що був „навіязаний зв'язок з Києвом...”, не згадуючи що тим зв'язковим був Л. Биковський! Г. Р. наче б то повинен був про це знати? 2) На зїзд вояків-українців на турецькому фронті — „прибули, пише Г. Р., цілі сотки делегатів”? В дійсності було їх біля двох соток! Решта вояків, що заповнювали грецький театр, в якому відбувався зїзд, були тільки сторонніми глядачами і походили з місцевої трапезундської залози! 3) На зїзд прибув, пише Г. Р. — „...і представник нашого уряду, поручник Свідерський”. Але ж М. Свідерський задовго перед тим приїхав у Трапезунд, організував той зїзд і був учасником у тій дії увесь час, від початку до кінця. Отже не потребував спеціально на нього прибувати! 4) Незадоволення з промови М. Свідерського Г. Р. переіначив і перебільшив. На ту промову галасливо зареагували не всі присутні в театрі, а тільки жменька делегатів, яких „випровадили” з залі засідань. Після того зїзд продовжував свій порядок денний. 5) „Ініціатори зїзду п. п. Христюк, Хиженко та Баклаженко, пише Г. Р., запропонували на власну руку утворити укр. центр на Турецькому фронті і домагалися від Київського Уряду негайного наказу про повернення вояків на Україну. Було засновано Укр. Прифронтову Генеральну Раду з осідком в Тифлісі”. Тут Г. Р. переплутав події. Ініціатором зїзду був і скликав його Комісар Укр. Уряду — М. Свідерський, а згадані військові старшини лише допомагали йому у цьому. Завданням Комісара М. Свідерського й було власне zorganizувати українців-вояків щоби вивести їх потім на Україну. Веяких пропозицій на зїзді і обговорень було чимало, але про утворення „Укр. Прифронтової Генеральної Ради з осідком в Тифлісі”? — мені, як учасникові зїзду, від початку до кінця, та доповідачеві на ньому, нічого не було відомо! Натомість було обране „посольство” до Головного Командування Рос. Турецьким фронтom, яке, після закінчення зїзду, негайно й виїхало в Тифлісі! Одним з членів того посольства був і автор цих рядків! 6) Відомості Г. Р. про те, що „польське військо” спільно з ген. Каледіним розстрілювало на Дону гуртки укр. „сепаратистів” вимагає перевірки, бо на той час ген. Каледін, здається покінчив самогубством. 29. I. 1918. (ВІ, том I, Стежками, ст. 184). 7) Твердження про безвиглядність, безладдя й деморалізацію, що опанували українців-вояків після зїзду, в чому він обвинувачує Центр. Укр. Уряд, є пересадним і протиречить свідченням інших учасників перебігу „українізації” на турецькому фронті, зокрема в Трапезунді: підстаршини Брови, старшини П. Гринюка, інж. техніка Л. Биковського, старшини Ів. Цанка.¹³⁵ Биковський, відвідуючи утретє Трапезунд, не застав вже там українців-вояків і старшин в першій половині грудня 1917. Всі вони виїхали разом з М. Свідерським. Натомість Трапезундом володіла на той час прекрасно zorganizована, очолена своїми старшинами, дисциплінована, укр. комонна „сотня гайдамаків”! як то я описав у відповідному розділі цих споминів. 8) Правдивим є твердження Г. Р., що — „Вся ця (українізаційна — ЛБ) робота переходила серед надзвичайних труднощів, які справляли нам москалі, що з скреготом

зубів старалися погамувати „сепаратистичні” рухи на фронті”. — До того ж, додаймо від себе, вони володіли усім постачанням харчів, транспортом і мали за собою „право” наказувати й карати!... Але ж цього несприятливого тла і обставин „українізації”, особливо на Турецькому фронті, Г. Р. на жаль не узяв до уваги в своїх споминах, обвинувачуючи у всіх недомоганнях тільки Центр. Укр. Уряд в Києві та його представників в Трапезунді.

Свої спомини Г. Р. написав так — „як не слід їх писати”! Через те вони з „документу” перетворились у „лапшквіль” і дезорієнтують дослідників тої доби. А сам автор їх, безперечно палкий укр. патріот, програвав у гурт неповажних „лостатів”, для яких все було ясне, все вирішене без труду, бо все схоплене й засвоєне з вуличного повітря, наповненого елементами передузятости та зневаги...” (Див. ОЛ, част. III, стор. 120).

— Від такого мемуарного „свідчення” постраждав, приміром, М. Копилівський, що опублікував в місячнику „Визвольний Шлях”, цікаву статтю п. з. „Соціал-демократи і військова справа 1917 року”. В ній він безкритично, з довірям до автора, зробив для своїх тверджень, витяг з мало певних „спогадів” Г. Р. Через те М. Копилівський несвідомо підважив переконливість свого полемічного причинка. (Див. „Визвольний Шлях”, Лондон, кн. I, 1968, стор. 11—12).

- 127) Можливо, що ця зброя, дар укр. гайдамаків з Трапезунду, допомогла укр. морякам протриматись в Севастополі до дня 29 квітня 1918 року, коли Чорноморська Фльота офіційно підняла укр. прапор! Відтоді цей день вважається „Святом Українського Моря”, хоч подібні спроби були започатковані ще у 1917 році. (Див.: *Св. Шрамченко* — Піднесення укр. прапора на міноносці „Завидний” (Заздрий). „Народня Воля”, Скрантон, ч. 19, 1954; Його ж — „Радісні і сумні дні в Чорноморській Флоті” (Зі спогадів...) „Народня Воля”, чч. 18—19, 1963)
- 128) ЛБ.: „Майбутність України (За Сьомоновим Тянь-Шанським)”, „Наші освітні завдання”, „Безглузде хазайнування” („Звенигородська Думка (Зоря)”, Звенигородка, за січень-лютий 1918 р.).
- 129) ІВАНИЦЬКИЙ, БОРИС. Див.: ЕУ, 3, 852; ОЛ — II, стор. 83—85; Б. Іваницький — Автобіографія. „Укр. Господарська Академія в ЧСР, 1922—1935”, Нью Йорк 1959, 53—64.
- 130) ЛБ — „Бібліографія творів по лісовознавству на укр. мові”, „Полювання на сокола в Грузії”, „Господарка в приватних лісах Звенигородщини” („Лісовий Вістник”, Київ, чч. 1—2, 1918).
- 131) СУРОВЦЕВА (СУРОВЦОВА), НАДІЯ — Була чутка що большевики згодом розстріляли її в Харкові. Але у 1966-67 році на вечорі присвяченому О. Досвітньому (О. Скрипалеві) у Києві вона виступала зі своїми спогадами про нього. Див. „Самостійна Україна”, Чикаго, ч. 6—7, за червень-липень 1967, стор. 13; ОЛ — част. II, стор. 111, 131.
- 132) ЛБ: Свідерський Микола Олексійович (Листування). Див.: Збірник „Літопис Волині”, Вінніпег, ч. 7, 1964, стор. 42—47; ч. 9, 1967, ст. 50-51.

- 132а) СВИДЕРСЬКА, Ольга Миколаївна, донька: Див.: збірник „Літопис Волині”, Вінніпег, ч. 9, 1967, стор. 50.
- 133) САДОВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, генерал. Див.: „Помер генерал Михайло Садовський”, „Гомін України”, Торонто, ч. 3, 1968; М. Витинський-Михайло Садовський... „Наша Батьківщина”, Нью Йорк, ч. 167, з дня 31 січня 1968, стор. 7; Його ж — Михайло Садовський — генерал поручник Армії УНР. „Вільне Слово”, Торонто, ч. 3, 1968, стор. 7.
- 134) ЦАПКО, ІВАН. Див.: *А. Куциньський: Шляхом змагань* (Замість квітів на могилу Військового Отамана У. В. К. св. п. Генерала проф. інж. Івана Цапка). „Укр. Козацтво, Чикаго, ч. 1(9), 1968, стор. 35—44.
- 135) ІВАН ЦАПКО — З українізації на Кавказькому фронті (Окремий Курінь ім. Івана Сірка). (Доповідь на зборах ОБВУА в жовтні 1962 р., в серії „Досліди нашої Визвольної Боротьби”). (Див. поз. 134).
- 136) ГАСЕНКО, ЮРІЙ. Див.: *Єв. Чикаленко — Щоденник (1907—1917)*. Львів 1931, стор. 311, 385, 465—466; Енци. Українознавства, НТШ, Словникова част. Мюнхен, т. 1, 1955, ст. 357.
-

ТОГО Ж АВТОРА (Л. Б.)

1. Українське Книгознавство. I—III, Подєбради 1922.
2. Замітки про книгознавство та книгоживання. Подєбради 1923, 88 ст.
3. Національна Бібліотека Української Держави (1918—21). Берлін 1923, 38 ст.
4. Бібліотечна справа в Чехословаччині. Клів 1925, 12 ст.
5. Кабінет Народнього Господарства УГА. Подєбради 1926, 44 ст.
6. Канада. Замітки для переселенців. Подєбради 1925, 60 ст.
7. Чесько-Моравська Кольбен, акц. товариство. Подєбради 1926, 100 ст.
8. Український Науковий Інститут Книгознавства. Подєбради 1926, 30 ст.
9. Замітки про чеську бібліографію. Подєбради 1927, 77 ст.
10. Бібліотечна справа в Чехословаччині (1924—27). Подєбради 1928, 104 ст.
11. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publ. m. st. Warszawy. Podział zakupów 1928/29. Warszawa 1930, 71 st.
12. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publ. m. st. Warszawy. Podział zakupów. 1929/30. Warszawa 1931, 51 st.
13. Współczesna polityka biblioteczna w zakresie publ. bibliotek oświatowych. Warszawa 1937, 59 st.
14. Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940, 68 ст.
15. Чорноморський простір. Атлас (Спільно з Ю. Липою). Варшава 1941, 46 ст.
16. Іван Шовгенів. Біо-бібліографічні матеріали. (1874—1943). Варшава 1943, 14 ст.
17. Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матеріали. Варшава 1943, 14 ст.
18. Україна над океаном. Програм. Франкфурт н/Майном 1946, 23 ст.
19. Варшавські бібліотеки в серпні, вересні і жовтні 1944 р. Майнц Кастель 1947, 14 ст.
20. Бібліотека Укр. Госп. Академії (1922-27). Майнц Кастель 1947, 9 ст.
21. До проблематики життя й творчості Юрія Липи. Майнц Кастель 1948, 35 ст.
22. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Укр. Університету. Нью-Йорк, 1949, 8 ст.
23. Польське повстання у Варшаві 1944 року (Спомини очевидці). Лондон 1963, 47 ст.
24. Михайло Олексійович Вегухів. 1902—1959. Вінніпег-Денвер, 1964, 32 ст.
25. Звенигородська Комерційна Школа (Спогади з 1905—1912 рр.). Вінніпег-Денвер, 1965, 48 ст.
26. Василь Кузів. 1887—1958. Його життя й діяльність. Вінніпег, Мюнхен, Детройт 1966, 106 ст.
27. Від Привороття до Транслюнду (Спомини з 1895—1918 рр.). (Друкується).

З М І С Т

	Стор.
ВІД ВИДАВНИЦТВА	4
ПЕРЕДМОВА проф. В. Іваніса	8
ВСТУП	9
В ДОРОЗІ ДО ТРАПЕЗУНДУ	13
В ТРАПЕЗУНДІ	29
РЕВОЛЮЦІЯ В ТРАПЕЗУНДІ	58
ПОДОРОЖ У МОСКВУ Й КИЇВ	76
УЗБЕРЕЖЖЯМИ ЧОРНОГО МОРЯ	82
ВДРУГЕ В ТРАПЕЗУНДІ	100
ТИФЛІСЬКА ТРАГІ-КОМЕДІЯ	104
УТРЕТЕ В ТРАПЕЗУНДІ	111
ВІДЇЗД В УКРАЇНУ	116
НА ЗАКІНЧЕННЯ	121
ПРИМІТКИ	124
ДОДАТКИ - ЛІТЕРАТУРА	125
ПРАЦІ АВТОРА Л. Б.	151

**LIST OF PUBLICATIONS OF RESEARCH INSTITUTE
OF VOLYN (Ukr.)**

P. O. Box 606, Winnipeg 1, Man., Canada

- 1) G. Mulyk-Lucyk, and others — Volyn in the Struggle for the Freedom of Ukraine. Volyniana I., 1940. — \$1.00
- 2) I. Levkovich, Dr. — History of Volyn, (Sketch), Volyniana II., 1953. \$1.50
- 3) S. Kylymnyk, prof. — Calendar year in Ukrainian folklore, Vol. I., Volyniana III., 1955 \$2.50
- 4) S. Kylymnyk, prof. — Calendar year in Ukrainian folklore, Vol. 2., Volyniana IV., 1959 \$3.00
- 5) S. Kylymnyk, prof. — Calendar year in Ukrainian folklore, Vol. 3., Volyniana VIII., 1962 \$4.00
- 6) S. Kylymnyk, prof. — Calendar year in Ukrainian folklore, Vol. 4., Volyniana V., 1957 \$2.00
- 7) S. Kylymnyk, prof. — Calendar year in Ukrainian folklore, Vol. 5., Volyniana IX., 1964 \$4.00
- 8) Ilarion Metropolitan — Orthodoxy in Volyn, Holy Pochajiv Lavra, (Historical Monography), Vol. VI., 1963 \$4.00
- 9) Ilarion Metropolitan — Grammatical and Stylistic Lexicon of Shevchenko, 255, 1961 \$2.00
- 10) A. Buzanskyj — The origin of statehood of South Eastern Slavs, Volyniana XIII., 1964 \$1.00
- 11) P. Shumovskij — Ostrih, Historical Sketch, Volyniana XI., 1964. \$2.00
- 12) A. Buzanskyj — The Prypiat River (Old water ways between the Black Sea and the Baltic), Volyniana XV., 1966 \$1.00
- 13) G. Hordienko — Agrarian Reform in 16 century, Volyniana Xa, 1962 \$1.00
- 14) Ilarion Metropolitan — Christian Ideology of T. Shevchenko, p. 102, 1964. Volynia X. \$1.00
- 15) Ilarion Metropolitan — Metropolitan Arseniy Matsiyevych, The Martyr — A Historical Monography, p. 256, 1964 \$2.50
- 16) Ilarion Metropolitan — Pre Christian Beliefs of Ukrainian People, p. 424, Volyniana XIV, 1965 \$5.00
- 17) V. Levitskyj & D. Doroshenko — In memory of Modest Levitskyj, p. 40, 1968 \$1.00
- 18) E. Pasternak — The outline of History of the Kholm and Podlacha Land, page 466, and mape 1968 \$8.00
- 19) L. Bykovsky — On The Caucasian - Turkish war front, Memoirs (1916—1918), page 152, Ill. \$3.00

Other Publications (in Ukrainian)

- M. Borowskyj Ukrainian Topo- and Antroponymy on the Botanical Terminology, 1955 \$2.00
- I. Rozhln, - M. Borowskyj — Bio- bibliography, 1962 \$1.00
- M. Borowskyj Names of the basin Black Sea of the International Botanical Terminology (in English) 1961, Ferenze-Pisa \$1.00

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	надруковано	має бути
4	2 знизу	Фрнті	Фронті
15	13 знизу	Проївся	Пріївся
21	15 згори	Вони	Вони були
23	6 згори	Колхіди ^{35а)}	Колхіди ²⁵⁾
53	12 знизу	обережно	обережно
66	2 згори	Комісії ⁴⁰⁾	Комісії ^{40д)}
67	10 згори	пояснив ^{40, 40д)}	пояснив ^{40г, 40д)}
69	6 знизу	вельми важливе	вельми важливе
69	2 знизу	а Акрополь	. Акрополь
73	13 знизу	копили	копилили
90	4 знизу	Теодозії ⁸³⁾	Теодосії ⁸⁵⁾
94	11 згори	генуезці ⁹⁰⁾	генуезці ^{90в)}
99	18 згори	Вілвідали	Відвідати
99	9 знизу	Сухом	Сухум
103	14 згори	похин	почин
103	16 згори	проголошували	проголосували
121	3 згори	Зоря	Думка
130	позиція 34	724—737	724—727
130	5 знизу, по ній треба: 1871 р. в м. Володим. Волин. на Волині. Помер 25 січня 1942 р.		
130	1 знизу треба в н к р е с л и т и		
132	1 згори	Broumov	Brounov
132	2 згори	Trebisande	Trebisonde
132	2 згори	I.	T.
132	15 знизу	Колендар	Календар
142	9 знизу	Дм. Шрамченка	Л. Дм. Шрамченка
145	16 згори	Ігарського	Ігарського
149	позиція 128	„Звенігородська Думка (Зоря)“	„Звенігородська Думка“
	3 обгортки 1-й рядок знизу	Enblish	English

